

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

**Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського**

ІМФЕ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА

у п'яти томах

**Головний редактор видання
Ганна Скрипник**

КИЇВ

МИСТЕЦТВО СЕРЕДНІХ ВІКІВ

том другий

**Володимир Александрович
Єлизавета Архипова
Олена Брайчевська
Лариса Виногородська
Лариса Ганзенко
Олена Годованюк
Юрій Диба
Ростислав Забашта
Гліб Івакін
Олег Іоаннісян
Юрій Коренюк
Юрій Лосицький
Руслан Орлов
Леся Ошуркевич
Василь Пуцко
Михайло Сагайдак
Андрій Скиба
Роман Смірнов
Тетяна Трегубова
Катерина Чуєва
Ольга Ямборко**

2010

ББК 85.103(4УКР)4
УДК 7.031.2(477)"04/14"
I-90

Затверджено вченою радою
Інституту мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України

Головний редактор видання *Г. Скрипник*

Редколегія: *В. Геєць, І. Дзюба, І. Драч, М. Жулинський,
А. Загородній, Т. Кара-Васильєва, О. Найдєн, Б. Олійник,
О. Онищенко, В. Рубан, Г. Стельмащук, А. Шпак*

Редактори другого тому
Л. Ганзенко, Р. Забашта, Т. Трегубова, Ю. Корєнюк

Історія українського мистецтва : у 5 т. / НАН України,
I-90 ІМФЕ ім. М. Т. Рильського ; голов. ред. Г. Скрипник ;
ред. т.: Л. Ганзенко, Р. Забашта, Т. Трегубова, Ю. Корє-
нюк. – К., 2010. – Т. 2 : Мистецтво середніх віків. – 1296 с.
ISBN 966-024-103-8

Другий том "Історії українського мистецтва" присвячено історії художніх процесів на українських теренах у добу середньовіччя (кінець IV/VI – XV/середина XVI). Важливим наміром авторів та упорядників стало висвітлення родоводу та стильових особливостей вітчизняного мистецтва, його видової специфіки. У дослідженнях архітектури, монументальної скульптури, мозаїк, фресок, іконопису, оздоблення рукописної книги, художніх ремесел окреслено риси, які й нині маркують процес творення українського світу.

Видання зацікавить мистецтвознавців, істориків, етнологів, краєзнавців та широке коло шанувальників історії української культури.

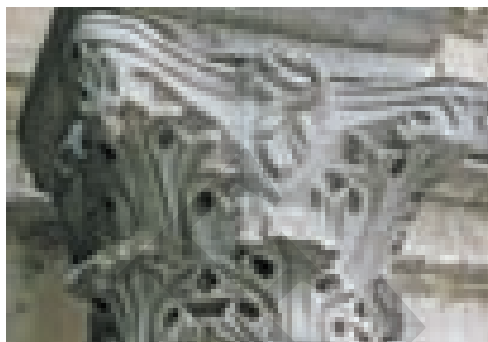
ББК 85.103(4УКР)4

ISBN 966-024-103-8 (загальний)
ISBN 978-966-02-5821-1 (Т.2)

© Інститут мистецтвознавства,
фольклористики та етнології
ім. М. Т. Рильського НАНУ, 2010

Зміст

ВСТУП Л. Ганзенко 8

МИСТЕЦТВО ТАВРІЇ ТА ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Містобудування та архітектура (IV – перша половина XIII ст.) <i>Ю. Лосицький</i>	16
Містобудування та архітектура (XIII – перша половина XVI ст.) <i>О. Годованюк, Т. Трегубова</i>	44
Скульптура та архітектурний декор (IV – перша половина XVI ст.) <i>Р. Смірнов</i>	87
Монументальне малярство (IV – перша половина XVI ст.) <i>Є. Чуєва</i>	113
Художні ремесла (IV – перша половина XVI ст.) <i>В. Пуцко</i>	143

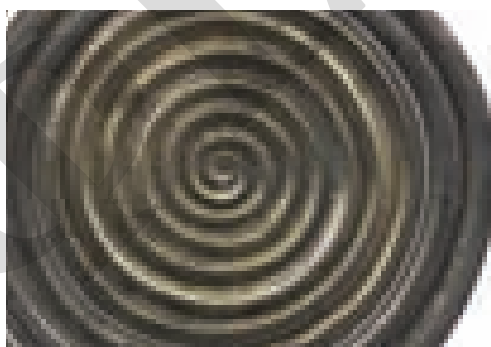
МИСТЕЦТВО ПЛЕМЕН І НАРОДІВ СТЕПУ

ГУНСЬКИЙ ТА ПОСТГУНСЬКИЙ ПЕРІОДИ	
(кінець IV – друга чверть VII ст.) <i>Р. Забашта</i>	159
Будівництво та архітектура. Опорядження споруд	159
Скульптура та ритовані зображення	162
Художні ремесла.	164
ТЮРКО-БУЛГАРО-РАННЬОХОЗАРСЬКИЙ ПЕРІОД	
(30-ті роки VII – початок VIII ст.) <i>Р. Забашта</i>	174
Будівництво та архітектура. Опорядження споруд	174
Скульптура та метало пластика	178
Художні ремесла.	180

ХОЗАРСЬКИЙ ПЕРІОД (20–30-ті роки VIII – середина/кінець X ст.)	
<i>Р. Забашта</i>	119
Будівництво та архітектура	199
Скульптура, металоластика та ритовані зображення	209
Художні ремесла	215

ПЕЧЕНІЗЬКО-ТОРКО-ПОЛОВЕЦЬКИЙ ПЕРІОД (кінець X – середина/друга половина XIII ст.) <i>Р. Забашта</i>	229
Будівництво	229
Скульптура та металоластика	235
Художні ремесла	251

МОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД (середина 40-х років XIII – XIV ст.)	
<i>Р. Забашта</i>	263
Будівництво. Опорядження споруд	263
Пластика та дрібна скульптура	265
Художні ремесла	267

МИСТЕЦТВО ДАВНІХ СЛОВ'ЯН І РАННЬОЇ РУСІ: ЯЗИЧНИЦЬКА ТРАДИЦІЯ

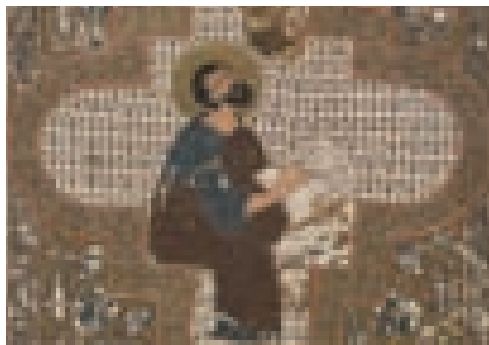
ПЕРІОД АНТСЬКОГО ТА С(К)ЛАВИНСЬКОГО РАННЬОДЕРЖАВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ (V – кінець VII ст.)	276
Будівництво <i>Ю. Диба</i>	276
Монументальна скульптура <i>Р. Забашта</i>	287
Художні ремесла <i>Р. Забашта, А. Скиба</i>	287

ПЕРІОД ПЛЕМІННИХ КНЯЗІВСТВ ТА ЇХ ОБ'ЄДНАНЬ (кінець VII – перша половина IX ст.)	309
Будівництво <i>Ю. Диба</i>	309
Скульптура <i>Р. Забашта</i>	316
Художні ремесла <i>Р. Забашта, А. Скиба</i>	317

ПЕРІОД РАННЬОЇ РУСІ ТА ІНШИХ КНЯЗІВСТВ (друга половина IX – кінець X ст.)	331
Будівництво <i>Ю. Диба</i>	331
Скульптура та пластика <i>Р. Забашта</i>	344
Художні ремесла <i>Р. Забашта, А. Скиба</i>	346

ЯЗИЧНИЦЬКІ ОСЕРЕДКИ ВЕРХНЬОЇ НАДДНІСТРЯНЩИНИ (X – перша половина XIII ст.)	378
Будівництво <i>Ю. Диба</i>	379
Скульптура <i>Р. Забашта</i>	383

МИСТЕЦТВО РУСИ-РУСЬКОЇ ЗЕМЛІ ВЕЛИКОКНЯЖОГО ПЕРІОДУ (кінець X – перша половина XIII ст.)

Містобудування <i>М. Сагайдак</i>	390
Культова дерев'яна архітектура <i>О. Іоаннісян</i>	427
Дерев'яні житла <i>М. Сагайдак</i>	441
Мурована архітектура <i>Г. Івакін, О. Іоаннісян</i>	457
Скульптура та архітектурний декор <i>Є. Архипова</i>	525
Монументальне малярство <i>В. Коренюк</i>	577
Іконопис <i>В. Пуцко</i>	657
Ілюмінування рукописної книги <i>Л. Ганзенко</i>	675
Різьблення (дерево, кістка, камінь) <i>Є. Архипова</i>	739
Золотарство <i>Р. Орлов</i>	765
Гончарство <i>О. Клименко</i>	779
Виготовлення художнього скла <i>Л. Виногородська</i>	787
Ткацтво, вишивка <i>О. Брайчевська</i>	808

МИСТЕЦТВО РУСИ-УКРАЇНИ ПЕРІОДУ УДІЛЬНИХ КНЯЗІВСТВ (друга половина XIII – перша половина XVI ст.)

Містобудування та архітектура <i>О. Годованюк, Т. Трегубова</i>	838
Скульптура та архітектурний декор <i>В. Александрович</i>	887
Монументальне малярство <i>В. Александрович</i>	904
Іконопис <i>В. Пуцко</i>	925
Ілюмінування рукописної книги <i>В. Пуцко</i>	951
Художня обробка металу <i>В. Александрович</i>	977
Гончарство <i>О. Клименко</i>	985
Виготовлення художнього скла <i>Л. Виногородська</i>	992
Гаптування <i>Л. Ошуркевич</i>	1003
Ткацтво <i>О. Ямборко</i>	1014
ПІСЛЯМОВА <i>Л. Ганзенко</i>	1024
ПРИМІТКИ	1027
БІБЛІОГРАФІЯ	1225
СЛОВНИК ТЕРМІНІВ	1265
ПОКАЖЧИК ІСТОРИЧНИХ НАЗВ МІСТ	1283
ПОКАЖЧИК ІМЕН	1284
СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	1289

ТКАЦТВО, ВИШИВКА

Одним із видів декоративно-ужиткового мистецтва Київської Русі було художнє декорування тканин і оздоблення одягу: узорне ткання, вишивка (нитками та перлами), гаптування, обшивання деталей одягу золототканними шовковими стрічками, смугами кольорового шовку та металевими пластинками-дробницями зі вставками з дорогоцінних каменів або без них. Мистецтво прикрашання тканини було тісно пов'язане з ткацтвом і виготовленням одягу.

Ткацтво в епоху Київської Русі було однією з найважливіших галузей домашнього ремесла. Однак про виготовлення тканин та їхнє художнє декорування, так само як і про виготовлення та оздоблення одягу, збереглося надзвичайно мало відомостей. У фундаментальних дослідженнях, присвячених археології Київської Русі, її культурі та декоративно-ужитковому мистецтву, увага дослідників зосереджувалася переважно на вивченні тих галузей ремесла й художньої творчості, що часто згадуються в писемних джерелах і добре представлені в матеріалах із розкопок міст, сіл і поховальних пам'яток. Крім того, більша частина знайдених фрагментів текстилю та елементів одягу належним чином не опублікована.

Одяг і ткані вироби, які широко використовувались у побуті населення Київської Русі, збереглися лише в поодиноких зразках і фрагментарно. Це пов'язано з тим, що тканини, ткані вироби й одяг з плином часу руйнувалися в першу чергу. Тому джерельною базою для вивчення художнього декорування тканин та одягу в епоху Київської Русі є тільки окремі залишки, знайдені під час археологічних розкопок, літописні повідомлення та вироби давньоруського мистецтва, де зображено одяг, прикрашений різноманітними декоративними елементами.

Згадки про тканини, з яких шили вбрання різні верстви давньоруського суспільства, про ткані вироби, що використовувалися на свята чи в повсякденному житті, та власне про одяг є в давньоруських літописах, літературних пам'ятках, берестяних грамотах. Одяг і різноманітні ткані вироби з елементами художнього декорування представлені у фрескових та мозаїчних розписах храмів, на виробках декоративно-ужиткового мистецтва.

Ткацтвом у досліджуваній період займалися жінки. У "Повісті временних літ" є повчальний опис дружини й господині в домі, що власноруч спряде шерсть і льон, витче з них лляні й вовняні тканини, з яких потім пошиють одяг домочадцям: **"вси свои єє одени б҃д҃ут"**¹. Це літописне повідомлення не лише свідчить про те, що ткацтво було жіночим заняттям, але й називає матеріали, з яких місцеві майстрині виготовляли тканини. Це були льон та "волна" (овеча шерсть), які чесали й пряли у кожній господі.

Зображення смугастої тканини на одязі персонажів (стулки браслета з Городищенського скарбу 1970 р.). XII ст. Світлина О. Брайчевської

У боярських і княжих дворах прядіння й ткацтво також були заняттями жіночої частини двірні, а керувала цим процесом сама господиня. У селах і містах жінки пряли й ткали у кожній родині, що було зумовлено не лише потребами сім'ї, а й необхідністю сплачувати феодальний оброк тканинами та тканими виробами. Це підтверджують і археологічні матеріали. Прясла із червоного овруцького шиферу, які нанизували на нижній кінець веретена, щоб зробити його важчим, завжди присутні серед матеріалів із розкопок міст і селищ доби Київської Русі й свідчать про поширення прядіння й ткацтва.

Трапляються також знахідки фрагментів ткацького верстата. Зокрема, під час розкопок Чернігівського дитинця, які проводила восени 2006 року Чернігово-Сіверська експедиція Охоронної археологічної служби України ІА НАН України, було виявлено залишки житла, датованого XIII ст. У його заповненні збереглися такі елементи ткацького виробництва: фрагменти горизонтального ткацького верстата – бердо, частина ничинців з навоєм, залишки конопляної мотузки та шнура, тріпало, шиферні прясла, залишки обгорілої шерстяної і лляної тканин та добре вичесаного льону, підготовленого для прядіння². Аналогічний ткацький комплекс було знайдено під час розкопок стародавньої Твері³.

Ляні тканини, згідно з писемними свідченнями, були двох видів – тонкі (“частини”) і грубі (“толстини”)⁴. Ще одним різновидом грубої тканини, яку ткали з конопляної пряжі, була “дерюга” (ряднина), що згадується у “Слові Данила Заточника”⁵.

У пам'ятках давньоруської писемності також є згадки про вовняні тканини – “орницю”, “сукно свиточне” та “власяницю”⁶. Терміном “орниця” позначали як сукно місцевого виробництва, так і виготовлений з нього одяг. У “Студійському уставі” XII ст. зазначається, що ченцям дозволено носити вбрання “толстыя, из черного орница ччащены”⁷. Це повідомлення свідчить

Зображення смугастої тканини на одязі “русальця” (стулка браслета з Тверського скарбу 1906 р.). XII ст. За Б. Рибаківим

про те, що орниця належала до вовняних тканин місцевого виробництва, оскільки в київських монастирях того часу не дозволяли носити одяг із дорогих привізних тканин. Різновидом вовняної тканини, який використовувався в X–XIII ст. для пошиття свит у середовищі заможного населення Київської Русі, писемні джерела називають також “сукно свиточное”⁸. Орниця та сукно свиточне були вовняними тканинами вищого ґатунку, а власяниця була грубою тканиною, витканою з товстих ниток з погано вичесаної вовни. Власяницю використовували переважно для пошиття верхнього одягу селян, міщан, нижчих верств духовенства та ченців. “**Свита власяна, остра на тѣлѣ**” як верхній одяг ченців згадується в “Житії Феодосія Печерського”⁹.

Крім сувоїв частин, толстин, ряднини, орниці та власяниці, давньоруські майстри ткали також скатертини, пової, убруси, які використовувались і для потреб сім’ї, і для сплати феодалного оброку. Ці ткани вирили, за винятком двох невеликих фрагментів рушників, не трапляються серед археологічних матеріалів.

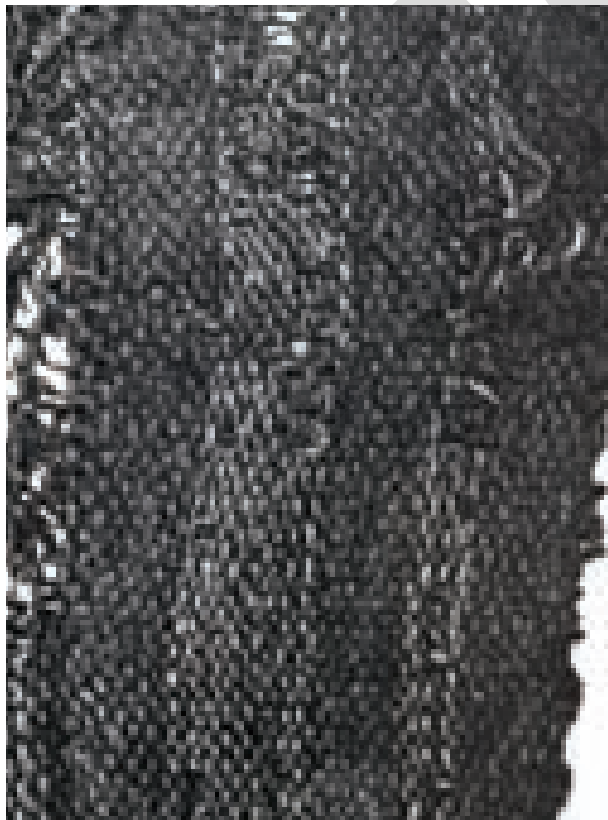
Лляні та конопляні тканини завжди були природного білого або сірувато-білого кольору. З них виготовляли нижній та літній одяг, простирадла, скатертини, убруси, які дуже цінувалися. Це засвідчує ст. 33 Уставу князя Ярослава про церковні суди, де йдеться про покарання злочинця, який “**крадѣтъ вѣлыя порты, или портища или полотны**” (одяг з тонкої й товстої білої тканини та сувої білого полотна) і коли буде спійманий, то за скоєний злочин повинен буде заплатити великий штраф – чотири гривні сріблом¹⁰. Тонкі лляні тканини, особливо виткані власноруч знатними

жінками, були цінним князівським дарунком іноземним купцям і послам¹¹.

Орниця, сукно свиточне та власяниця, залежно від того, з ниток якого кольору вони були виткані, могли бути і природного чорного, коричневого або білого кольору, і прикрашені різнобарвним орнаментом. Для виготовлення кольорових лляних, конопляних і вовняних тканин нитки фарбували в синій, зелений, червоний, чорний та жовтий кольори. Для фарбування ниток використовували різноманітні барвники рослинного й мінерального походження. Для отримання зеленого кольору застосовували ялинову хвою, кропиву, листя берези. Синій колір отримували з індигоносних рослин, зокрема, з насіння вайди (*Isatis tinctoria*). Фарбування ниток дубовою, вільховою та березовою корою давало різні відтінки коричневого кольору. Червоний колір (від яскраво-червоного до темно-червоного) отримували, використовуючи трав’янисту рослину – червець (*Coccus polonicus*). З мінеральних барвників для фарбування тканин найчастіше застосовували вохру та червоний залізняк¹².

Найпростішим способом декорування вовняних тканин було поєднання в процесі ткацтва різноколірних ниток

Фрагмент смугастої тканини. Вовна. XIII ст., Вітебськ (РБ). Світлина О. Брайчевської

основи й утоку, тому найелементарнішим орнаментом на тканині стали поздовжні кольорові смуги. Вовняні тканини, прикрашені такими смугами, використовувалися для пошиття верхнього та поясного чоловічого й жіночого вбрання: свит, верхніх сорочок, поняв, штанів-портів. Зображення чоловічого та жіночого одягу, тканина якого прикрашена поздовжніми орнаментальними смугами, трапляються на деяких виробах ужиткового мистецтва X–XIII ст., зокрема на двостулкових браслетах-наручах, що були складовою частиною жіночого святково-ритуального костюма й, судячи з географії знахідок, поширені на всій території давньоруських земель.

Так, у довгих верхніх сорочках, виготовлених зі смугастої тканини, зображені персонажі на браслеті зі скарбу, знайденого під час розкопок біля с. Городище Деражнянського району Хмельницької області¹³. Заправлені в чоботи штани-порти зі смугастої тканини як складова частина костюма танцюючого “русальця” (рядженого на купальських святах) представлені також на стулці браслета-наруча з Тверського скарбу 1906 року¹⁴.

Аналогією зображення смугастих тканин є фрагмент вбрання, знайдений під час розкопок стародавнього Вітебська¹⁵. Цей фрагмент чоловічого (судячи за розмірами) верхнього одягу нагадує літописну свиту, яку шили з товстих вовняних тканин різного гатунку¹⁶. Від свити зберігся лише стан, пошитий з двох полотнищ товстої вовняної тканини темно-коричневого кольору завширшки 40 см, прикрашених трьома витканими смугами білого кольору. Унаслідок того, що нитки основи були двоколірні (коричневі й білі), а піткання – коричневі, орнамент мав вигляд трьох білих поздовжніх смуг. Нитки, з яких було зроблено тканину, – нефарбовані, природного білого та коричневого кольору, дуже товсті, оскільки спочатку вони були випрядені, а потім ще й скручені вдвоє.

Складнішим тканим орнаментом на вовняних тканинах була кольорова клітинка. Як свідчать матеріали археологічних досліджень, тканий орнамент у вигляді поздовжніх смуг поширений у всіх регіонах давньоруських земель, а картатий малюнок був характерним елементом декорування тканин лише на землях Північно-Східної Русі¹⁷.

У побуті феодальної знаті та багатих городян, згідно з літописними свідченнями, також широко використовувалися шовкові тканини різного гатунку, кольору й художнього оздоблення – “паволокы”, “аксамыгы” “оловир грѣцкый”, які потрапляли в давньоруські міста й села з Візантії та країн Сходу.

Одна з перших згадок про паволоки (одноколірні шовкові тканини полотняного переплетіння без візерунка) є в “Повісті временних літ” (907), де розповідається про похід князя Олега на Царгород, який був настільки успішним, що навіть вітрила на його кора-

Оздоблення смугами шовку чоловічої сорочки. Шовк. XII ст., Ізяславль. Світлина М. Каргера з архіву О. Брайчевської

блях при поверненні додому були пошиті з шовку¹⁸. Паволоки згадані й серед викупу, який отримав від візантійського імператора Романа київський князь Ігор під час походу на Візантію 944 року: **“вземъ с грекъ злато и паволоки и на вся воя”**¹⁹.

Бажання перенести столицю своєї держави на Дунай київський князь Святослав мотивував тим, що туди сходяться всі земні багатства, зокрема й шовкові тканини: **“от Грекъ злато, паволоки, вина овоцекє разноличныя”**²⁰. Шовкові тканини в X–XIII ст. завдяки їхнім протипаразитним властивостям надзвичайно високо цінувалися не лише в Київській Русі та інших європейських країнах, а й у Візантії. Шовкові вироби та одяг, так само як золото й вироби з нього, були атрибутами знатності, доблесті й багатства та входили до складу князівських скарбів. Київський князь Святослав Ярославич, приймаючи 1075 року німецьких послів, показував їм своє багатство: золото, срібло й паволоки²¹. Шовкові тканини одночасно із золотом і сріблом згадуються й серед військової здобичі та втраченого майна: **“разграбнша домъ княж... злато и сребро, порты, паволоки и имѣнне єму же не бѣ числа...”**²². Наведені літописні повідомлення свідчать про те, що шовкові тканини широко використовувалися як у князівському, так і в дружинному побуті.

Паволоки, часто згадувані в писемних джерелах, застосовувалися і для пошиття одягу, і для його оздоблення. Смугами червоного або жовтого шовку обшивали виріз горловини, розріз на грудях, стоячі коміріці, поділ та рукави одягу, головні убори князів, феодалів, купців і багатих городян, пошиті з шовку іншого кольору. Сільське населення, зважаючи на високу ціну шовку, використовувало його значно менше й лише для оздоблення святково-ритуального вбрання, який шили з тканин місцевого виробництва.

Одяг феодальної знаті та дружинників шили з шовкових тканин різного кольору, але найпрестижнішим, судячи з літописних повідомлень, був одяг з червоного шовку. **“Очервлена и багряна одѣнья”**²³ означали знатність і належність до верхівки тогочасного суспільства. Це підтверджується й археологічними матеріалами. Більшість фрагментів шовкових тканин, знайдених під час археологічних розкопок міст, селищ і некрополів, були одноколірними, мали просте полотняне переплетіння й забарвлення різних відтінків: оранжево-червоного, коричнево-червоного, малинового, вишнево-коричневого та вишнево-рожевого²⁴. Траплялися також фрагменти шовку синього кольору.

Залишки одноколірних шовкових тканин було знайдено під час археологічних розкопок поховань феодальної знаті в давніх Києві, Чернігові, Білгороді, Галичі, Володимирі²⁵. Фрагменти багатого одягу, пошитого з такого шовку, також були в культурних шарах Райковецького та Ізяславського городищ²⁶ і некрополя городища Шаргород (стародавній Торчеськ)²⁷. Зокрема, серед Михайлівського скарбу 1903 року знайдені фрагменти яскраво-рожевого шовку полотняного переплетіння, які були залишками жіночого повою. Унаслідок того, що нитки основи й утку розміщувалися на певній відстані один від одного, тканина повою була прозорою та легкою²⁸. Головні покривала з такого самого тонкого шовку було знайдено під час розкопок 1967 року в Успенському соборі Московського Кремля та Гнєздовському могильнику²⁹.

Під час розкопок житла часів Київської Русі біля с. Городище Шепетівського району Хмельницької області було знайдено великий фрагмент чоловічої сорочки, пошитої з одноколірного шовку. Виріз горловини та поділ обшито смугою шовку відмінного від тканини сорочки кольору. Таку саму декоративну шовкову смугу було вшито в з'єднувальні шви між станом сорочки та рукавами. Фрагменти шовкового одягу, поділ якого обшитий смугою іншого кольору, походять і з тайника Десятинної церкви в Києві³⁰.

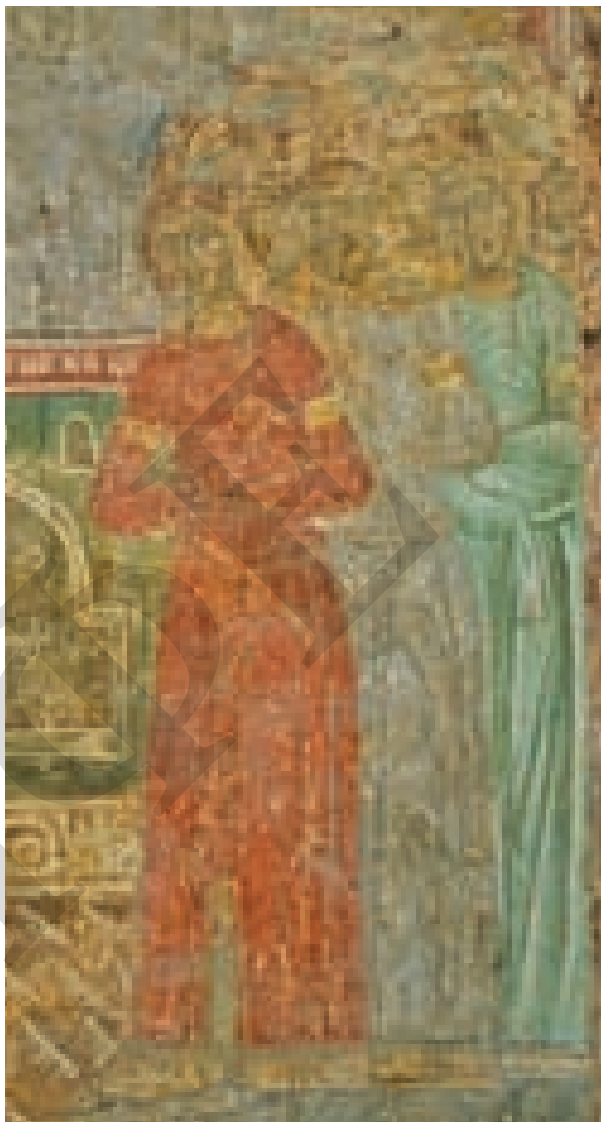
Подібні елементи декору мають сорочки персонажів, зображених на срібних браслетах-наручах³¹. Широке декоративні смуги, які імітують шовкову тканину іншого кольору, прикрашають вирізи горловин, з'єднувальні шви між рукавами й ста-

нами та подоли сорочки танцівниці й довгого одягу гусяра на браслеті з Михайлівського скарбу 1903 року. Так само прикрашено чоловічі та жіночі сорочки на наручах із Старорязанського й Тверського (1906) скарбів.

На відомій мініатюрі Ізборника 1073 року подоли вбрання князя Святослава Ярославича та членів його родини прикрашено різнокольоровими смугами шовку. На фрескових зображеннях святих-воїнів у розписах XII ст. в Кирилівській церкві під військовими обладунками бачимо сорочки, подоли яких також декоровано смугами з шовку іншого кольору. Багатий довгополий верхній одяг з тканин червоного, синього та зеленого кольору, прикрашений широкою смугою жовтого кольору, яка імітує шовкову тканину, зображено на фресковій композиції “Святий Кирило учить людей” у південній апсиді Кирилівської церкви в Києві.

У літописних текстах, починаючи від XII ст., з'являється ще одна назва привізних шовкових тканин – “оксамит”. Оксамит згадується під 1164 роком в Іпатіївському літописі серед подарунків, надісланих князю Роману Мстиславичу візантійським імператором, аби він погодився прийняти митрополита Іоанна, відправленого з Константинополя на київську митрополічу кафедру³². Про існування багатого одягу з оксамиту свідчить і літописна розповідь про вбивство Андрія Боголюбського. Кузьма, очевидно, один із княжих слуг, що лишилися вірними князю, дорікає князю ключнику, який був серед убивць: “помнишь ли въ которыхъ портѣхъ пришѣлъ башеть, ты нынѣ въ аксамитѣ стоиши, а князь нагъ лежить”³³. У “Слові о полку Ігоревім” оксамит, разом із золотом та паволоками, згадується як військова здобич воїнів Ігоря Святославича³⁴.

Оксамит, згадуваний у літописних текстах, на відміну від паволок, був поліхромною візерунчастою шовковою тканиною складного саржевого переплетіння, при виготовленні якої не використовувалися золоті нитки піткання³⁵. Назва цього сорту шовкової тканини була прямим запозиченням із грецької мови – у Візантії в XI–XII ст. різнокольоровий візерунчастий шовк високої якості називали “exsamitos”. Малюнок на оксамиті був великого розміру й зображав геральдичних тварин і птахів: орлів, павичів, левів, слонів. Досить часто на оксамиті було виткано складні поєднання елементів геометричного та рослинного орнаментів у вигляді кіл, розеток, крину³⁶.

Оздоблення чоловічих верхніх сорочок (фреска “Святий Кирило вчить людей”). XII ст., Кирилівська церква, Київ. Світлина НЗ “Софія Київська”

Оксамит іспанського виробництва (фрагмент). XII–XIII ст., жіноче поховання, с. Росава Київської обл. За М. Фехнер

жав. Лише на початку XI ст., коли продаж шовкових тканин чужоземним купцям і дарування шовкового одягу іноземним володарям було дозволено, одноколірні (паволоки) та поліхромні шовкові тканини із витканими складними елементами рослинного орнаменту й геральдичними фігурами (оксамити) потрапили на землі Київської Русі, де почали широко використовуватись у побуті місцевої знаті. Оксамити з витканими геральдичними зображеннями використовувалися лише для пошиття парадно-церемоніального чоловічого князівського вбрання³⁷.

Фрагменти одягу з оксамиту представлені й серед археологічних матеріалів з розкопок пам'яток Київської Русі. Залишки жіночого головного покривала з оксамиту було знайдено в багатому похованні XII–XIII ст. біля с. Росава Київської області³⁸. Повой виготовлений з двостороннього поліхромного шовку червоного кольору з витканим зображенням чотирипелюсткових квіток. У серцевині кожної квітки, на кожній її пелюстці та між квітками золотними нитками виткано кружечки. Такі самі кружечки, утворені золотними нитками підкання, розміщені в центрі зіркоподібних фігур із зображеннями левів на тканині іспанського виробництва, яка зберігається в церкві Святого Марка в Ліоні³⁹. Це свідчить про те, що, крім шовкових тканин візантійського виробництва, завдяки широким торговельним контактам, у міста й села Київської Русі потрапляли й оксамити іспанського походження, для яких було характерне використання золотних ниток підкання.

Оксамит візантійського виробництва (фрагменти): 1, 2 – з жіночого поховання XII–XIII ст., с. Росава Київської обл.; 3 – з тайника Десятинної церкви. За М. Фехнер і М. Каргером

Як правило, такі тканини були червоного чи синього кольору, а орнаментальний малюнок на них – або такого ж кольору, або контрастний (синій, червоний, зелений). Тканини з геральдичними зображеннями використовувалися для виготовлення костюмів імператора та його родини, придворної знаті й вищих церковних ієрархів.

Виробництво шовку у Візантії було державною монополією і тривалий час його використовували лише для пошиття вбрання імператора та вищих церковних ієрархів. Шовкові тканини не дозволялося продавати іноземним купцям, а одяг дарувати правителям сусідніх держав.

Під час розкопок усипальниці Андрія Боголюбського знайдено фрагменти багатого князівського одягу, пошитого з оксамиту, імовірно, теж іспанського виробництва, із зображеннями левів і папуг⁴⁰. Левині морди й тулуби птахів на цій тканині також виткано золотними шовковими нитками.

До оксамитів візантійського походження належать фрагменти темночервоного шовку зі складним тканим орнаментом у вигляді круглих медальйонів, прикрашених по контуру зобра-

женнями перлин, листя рослин, серцеподібних фігур із насінням усередині, з якого виростають пагони. Ці фрагменти знайдено серед Михайлівського скарбу 1903 року (Київ), під час розкопок багатого жіночого поховання поблизу с. Росава та в тайнику Десятинної церкви⁴¹.

Як свідчать археологічні матеріали, для оздоблення одягу також широко використовували шовкові золототкані стрічки, якими прикрашали жіночі головні убори, вирізи горловин у жіночих і чоловічих сорочках та плащі-корзна. На стрічках було виткано елементи рослинного та геометричного орнаменту у вигляді косих ліній, ромбів, “ялинки”, складної геометричної плетінки. Трапляються також фрагменти з витканими зображеннями святих. На землі Київської Русі золототкані стрічки потрапляли також з Візантії, де при імператорському дворі були спеціальні ткацькі майстерні, що виготовляли такі стрічки й нашивки для церемоніальних костюмів імператора та придворного оточення⁴². Після зняття заборони на торгівлю шовком між Візантією та її сусідами ці вироби потрапили до Київської Русі й використовували для оздоблення одягу та головних уборів не лише місцевих володарів і феодальної знаті, а й простолюду.

Крім візантійської шовкової тасьми, для оздоблення одягу використовували мереживну тасьму та інші прикраси, які місцеві майстри плели гачком із шовкових і льняних ниток. Фрагменти таких виробів знайдено під час розкопок некрополя с. Шарки⁴³.

Різновидами художнього декорування тканин і вбрання в епоху Київської Русі були вишивка та гаптування. Святковий одяг рядових жителів міст і сіл, пошитий з тканин місцевого виробництва, оздоблювали вишивкою кольоровими нитками з вовни, льону та конопель. Також використовували дорогі шовкові нитки, які потрапляли на землі Київської Русі з Візантії. Вишиванням, як і прядінням та ткацтвом, займалися жінки й дівчата в кожній родині. Вишивка прикрашала святкові чоловічі та жіночі сорочки простолюду та убруси, які виготовляли з тканин місцевого виробництва. Вишивки білими та кольоровими нитками місцевого походження на полотняних тканинах знайдено лише в двох випадках: на фрагменті домотканого рушника, у який було загорнуто скарб, відкритий 1876 року на Вознесенському узвозі в Києві; та на фрагменті домотканої тканини з Михайлівського скарбу 1903 року⁴⁴.

Стрічки візантійського виробництва (фрагменти). Шовк. Некрополь Шаргородського городища XII ст. Світлини з архіву Л. Клочко

Тасьма мереживна (фрагменти): 1 – виплетена гачком, з грушоподібними підвісками; 2 – виплетена гачком, що з'єднує смужки тканини. Некрополь Шаргородського городища XII ст. Світлини з архіву Л. Клочко

Прикладом місцевої вишивки шовковими нитками по шовку є орнаментальна смужка з поховання в Київській області, яка датується XII ст. На ній вишито орнамент у вигляді композиції з трьох арок, що повторюються. У центральній арці розміщено схематичне погрудне зображення людської постаті, у бокових – зображення птахів⁴⁵.

Про поширення вишивки на домотканих тканинах і виробих з них свідчать лише схематичні зображення оздоблення одягу учасників русальних ігрищ з браслетів-наручів. Зокрема, на браслеті з Михайлівського скарбу 1903 року сорочка танцівниці має довгі рукави, прикрашені хвилястими лініями вишивки, що імітують струмені води. Схематичний малюнок вишивки у вигляді хвилястої лінії прикрашає також розріз сорочки на грудях. Сорочки гусяря та воїна, зображених на цьому ж браслеті, також оздоблені схематичною вишивкою на рукавах і на грудях. Вишитий орнамент у вигляді паралельних хвилястих ліній розміщений на рукавах та

подолі сорочок танцівниць на браслетах, знайдених під час розкопок Старої Рязані, та з фондів ДІМ⁴⁶. Вишивка у вигляді хвилястих ліній, які імітують воду, зображена й на грудях сорочки “русальця” на браслеті з Тверського скарбу 1906 року.

Значно краще вивчена й ширше представлена серед археологічних матеріалів часів Київської Русі золотна вишивка, чи гаптування. На відміну від простих орнаментальних мотивів, вишитих нитками місцевого виробництва або шовком на домотканому полотні, гаптування вимагало певних умінь і практичних навичок. Золотна вишивка в Київській Русі була мистецтвом, якому навчали при монастирях. Як свідчать історичні джерела, одна з перших шкіл, у якій молодих дівчат зі знатних родин навчали “писанню, також ремеслам, пенню, швенню и иным полезным им знаниям”, була заснована в Києві Анною-Янкою Всеволодівною при Андріївському монастирі, де вона прийняла постриг⁴⁷. Відомою гаптаркою була й княгиня Анна, дружина великого київського князя Рюрика Ростиславича, яка “прилежала трудам и рукоделням, швенню златом и серебром, яко для себя и своих детей, паче же для монастыря Выдубицкого”⁴⁸.

Для гаптування використовували лише тонкі шовкові нитки, щільно обвиті смужками золота, срібла, позолоченого срібла чи міді⁴⁹. Незважаючи на те що всі необхідні матеріали були привізними (шовкові тканини, золотні, срібні та різнокольорові шовкові нитки) і дорогими, гаптування прикрашало не лише речі культового призначення та одяг феодальної знаті, а й окремі деталі святково-ритуального вбрання міського та сільського населення Київської Русі.

Гаптарки Київської Русі досконало володіли техніками гаптування “у прокол”, “у прикріп” та “канитель”. При техніці “у прокол” золотна нитка прошивалася наскрізь через тканину. Аби не порвати сухозлітку під час протягування, нитки тканини спочатку проколювали тонкими кістяними чи бронзовими “проколками”, а в утворенні

отвори обережно протягували золотну нитку. На лицьовому боці виробу ширина стібка становила близько 7 мм, а на вивороті дорівнювала лише ширині двох-трьох ниток тканини, на якій вишивався орнамент. Кожен новий стібко починався із середини попереднього й щільно прилягав до нього. Тканина, вишита такою технікою, здавалася суцільною поверхнею із золотим блиском. Стібки клалися або паралельними рядами, або по кривій, відповідно до вигинів ліній малюнка (так званий шов по формі). Для вишивання вузьких орнаментальних смужок застосовувався шов “ялинкою”. З метою урізноманітнення кольорової гами майстрині або повністю покривали стібками всі деталі орнаменту, або лише позначали його контури.

Техніка гаптування “у прикріп” не передбачала протягування золотної нитки крізь тканину. Її накладали й пришивали іншою, неметалевою, ниткою, яку вже проколювали через тканину. Крім шовкових ниток, обвитих смужками золота та срібла, іноді для гаптування використовували тонкий спірально скручений золотий або срібний дротик – канитель⁵⁰.

Гаптуванням прикрашали жіночі головні убори, чоловічі й жіночі сорочки, верхній одяг знаті, речі церковного вжитку, вбрання священнослужителів. Найчастіше гаптування використовували для оздоблення верхнього чоловічого та жіночого одягу феодальної знаті. “**Золотом шито оплечье**” – розкішне гаптування золотними нитками, яке прикрашало виріз горловини в чоловічому й жіночому костюмі, – було ознакою належності до панівних верств суспільства⁵¹. Золотною вишивкою також прикрашали теплий верхній одяг князів і знаті. Так, у Іпатіївському літописі є згадка про розкішний “**кожуюхъ же оловира Грѣцького и кроуживы златыми плоскими ошитъ**”, який належав галицько-волинському князю Данилу Романовичу⁵².

Оригінальні знахідки фрагментів давньоруського гаптування (залишки близько 40 різноманітних, прикрашених гаптуванням, речей) виявлені під час розкопок стародавніх Києва, Білгорода, Чернігова, Галича, Звенигорода та городищ і могильників на території сучасних Київської, Житомирської, Львівської й Тернопільської об-

Схематичне зображення вишивки та стоячих комірів (стулки срібного браслета зі Старорязанського скарбу 1966 р.). XII ст. За Б. Рибаківим

Зразки гаптування (фрагменти). Шовк; техніка “у прокол”: 1 – лицьовий; 2 – виворітний; 3 – деталь орнаменту, покрита суцільними стібками; 4 – деталь орнаменту, вигаптувана стібками по контуру. XII ст., Десятинна церква, Київ. За М. Новицькою

ластей⁵³. У Києві фрагменти гаптування знайдено під час розкопок тайника Десятинної церкви та некрополя біля неї, у похованнях Софійського собору, у складі скарбу 1903 року із садиби Михайлівського монастиря. Залишки гаптованих речей є також серед матеріалів з розкопок некрополя городища біля с. Шарки (стародавній Торчеськ), поблизу с. Ромашки Васильківського району Київської області, на Княжій горі на Київщині, городища Очаків біля с. Набутів (неподалік Корсуня), на Райковецькому городищі (Житомирська область), біля с. Жежава (Тернопільська область) та в давньому Херсоні⁵⁴. Більшість фрагментів гаптування знайдено в багатьох жіночих і чоловічих похованнях. Гаптуванням оздоблювали складові частини одягу: пової, пояси, стоячі коміри, вирізи горловини, розрізи на грудях та подоли чоловічих і жіночих сорочок та верхнього вбрання. Розміри знайдених фрагментів гаптування становлять від 4 до 10–15 см, а іноді й до 25–30 см.

Серед археологічних матеріалів, які походять з чоловічих і жіночих поховань часів Київської Русі, часто трапляються залишки гаптування на шовкових стрічках візантійського виробництва, якими обшивали жіночі пової, та на налобних пов'язках (“чільцях”), які носили молоді дівчата. Ширина таких пов'язок, судячи зі знайдених фрагментів, становила 1,6–2,7 см, а довжина – 20–30 см. Фрагменти шовкової стрічки, прикрашеної гаптованим орнаментом у вигляді стилізованого вигнутого стебла, від якого вгору й униз відходять симетричні пагони, були знайдені в Старому Галичі в похованні молодої жінки, що містилося поблизу саркофага князя Ярослава Осмомисла⁵⁵. Подібно гаптований фрагмент шовкової кайми від головного покривала було знайдено в Михайлівському скарбі 1903 року. На відміну від стрічки з Галича, на каймі були пришиті ще й

Гаптування нагрудне (фрагмент). Шовк; шов “ялинкою”. XII ст., с. Ромашки Київської обл. Світлина з архіву Л. Ключко

Стрічка гаптована (фрагмент). Шовк; техніка "канитель". XII ст., с. Шарки Київської обл. Світлина з архіву Л. Клочко

металеві півкульки та дрібні перлини⁵⁶. Гаптовані золотними нитками стрічки знайдено також під час розкопок жіночих поховань некрополів городища біля с. Шарки, у давньому Білгороді, серед інвентаря жіночого поховання біля городища Очаків та дитячого поховання Троїцької групи курганів поблизу Чернігова⁵⁷. На більшості з них вигаптувано стилізовані елементи рослинного чи геометричного орнаменту. Трапляються й комбінації рослинних і геометричних або ж зооморфних і геометричних елементів. Зокрема, стилізовані зображення птахів і розетки, вписані в трикутники, прикрашали кайму від головного покривала з некрополя біля с. Шарки.

Традиція оздоблювати жіночі головні покривала гаптуванням із зображеннями рослинних пагонів, Дерева життя та птахів, уписаних у кола, розетки, ромби й трикутники, була характерна для всіх регіонів давньоруських земель. Фрагменти лямівок від повоїв, на яких вигаптувані зображення птахів, знайдено під час розкопок некрополів XI–XII ст. в Старій Рязані⁵⁸, у курганных могильниках на території Московської та Смоленської областей (РФ)⁵⁹.

Найбільшу групу серед оригінальних знахідок гаптування X–XII ст. становлять фрагменти шовкових стоячих комірів від жіночого верхнього одягу, зокрема сорочок. Такі коміри застібалися на шиї на 4–6 срібних або мідних гудзики. Фрагменти

Стрічки гаптовані (фрагменти). Шовк; техніка "у прокол". Світлина з архіву Л. Клочко

Зображення пластинок-дробниць на одязі (фреска). XII ст., Кирилівська церква, Київ. Світлина НЗ “Софія Київська”

гаптування, яке прикрашало стоячі комірці заввишки 3,5–4 см, від 13 одиниць одягу було знайдено під час розкопок жіночих поховань некрополя городища Очаків поблизу с. Набутів⁶⁰. На них вигаптувані складні орнаменти у вигляді плетінки, хрестів і кружечків. Кілька комірів були обшиті по контуру дрібними перлинами, а на деяких з них збереглися мідні гудзики. Один з комірів, крім гаптування та перлин, був обшитий квадратними срібними позолоченими пластинками, так званими дробницями. Два фрагменти стоячих гаптованих комірів заввишки 6 см, обшитих перлинами й оздоблених металевими бляшками-дробницями, походять із Михайлівського скарбу 1903 року⁶¹. Чотирикутні бляшки-дробниці зі вставками кольорових дорогоцінних каменів прикрашають верхній одяг невідомого святого, зображеного на південній стіні опорного стовпа в Кирилівській церкві в Києві та одяг цесаря на фресковій композиції “Святий Кирило учить цесаря” в цьому ж храмі. Відома українська дослідниця золотного гаптування М. Новицька вважала залишком гаптованого стоячого коміра й фрагмент “златоглаву”, який було знайдено під час розкопок у Городку⁶². Шовкові стоячі коміри, при-

крашені гаптуванням, оздоблені перлами та дробницями, також широко представлені серед археологічних матеріалів з жіночих поховань Північно-Східної Русі. Вони знайдені під час розкопок Старої Рязані⁶³, некрополя біля с. Михалі неподалік від Суздаля⁶⁴ та поблизу с. Маклаково в Рязанській області (РФ)⁶⁵. Зокрема, у сорочку зі стоячим коміром вбрані гусяр і дудочник, зображені на Старорязанському скарбі 1966 року.

Як свідчать археологічні матеріали, золотним гаптуванням оздоблювали також подоли та розрізи на грудях у багатому чоловічому й жіночому вбранні. Залишки золотної вишивки, яка прикрашала жіночий одяг на грудях, були знайдені під час розкопок стародавнього Білгорода⁶⁶. Зокрема, збереглися три фрагментарні зображення гепардів, тулуби яких переходять у плетений орнамент. Фрагменти жіночого вбрання, прикрашеного нагрудним гаптуванням і обшитого золототканими позументними стрічками та металевими пластинками-дробницями, було знайдено під час розкопок багатого поховання у Чернігові. Від нього збереглися залишки шовкової тканини, гаптованої золотом, оздобленої вузьким позументом з прикрасами з дрібних металевих бляшок; у деякі з них вставлені зелені та жовті скельця. Металеві бляшки прикрашали також поділ одягу й мали форму хрестів, сердечок зі вставками із жовтого та зеленого скла, кружечків, квадратиків, трикутників, півкругів зі вставками і без вставок, великих і маленьких сердоліків⁶⁷. Очевидно, цей костюм прикрашала ще й вишивка перлами, про що свідчать дві перлини, знайдені під час

просіювання ґрунту. Гаптована нагрудна прикраса, знайдена в могильнику поблизу с. Ромашки Васильківського району Київської області⁶⁸, була оздоблена орнаментом у вигляді сітки зі з'єднаних ромбів з паростками-кринами всередині.

Фрагмент гаптування завширшки близько 20 см, яке прикрашало поділ шовкового одягу, знайдено під час розкопок поховання XII ст. в Херсоні⁶⁹. Складна плетінка, утворена поєднанням розеток, стилізованих рослинних паростків і перехрещень ромбоподібних фігур з петлями на кутах, згори та знизу обрамлена повторюваним чергуванням схематичних зображень проростаючих пагонів і непророслого насіння. Гаптування приблизно такої самої ширини зображено й на подолі церемоніального одягу членів родини Ярослава Мудрого на фресці в Софії Київській.

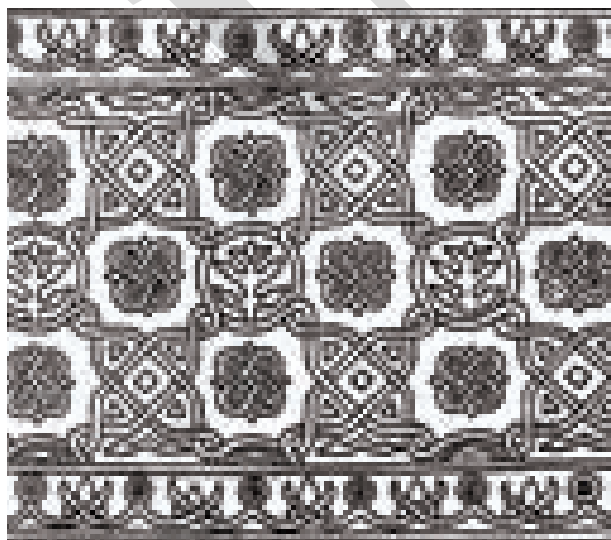
Оздоблення князівського одягу (фреска “Святий Кирило учить цесаря”). XII ст., Кирилівська церква, Київ. Світлина НЗ “Софія Київська”

Гаптуванням також прикрашали обшлага рукавів на багатому вбранні та чоловічі плащі-корзна. Фрагменти гаптування завширшки 5 см – залишки лямівки, яка прикрашала плащ-корзно – належать до археологічних матеріалів некрополя городища поблизу с. Шарки Рокитнянського району Київської області. На одному з них було вигаптувано стилізовані зображення розквітлого тризуба, на іншому – проростаючі бруньки, обвиті плетінкою. Паросток-крин усередині бруньки вигаптуваний і на шовковому обшлаго рукава одягу, знайденого в похованні новгородського князя Ярослава Володимировича у Софійському соборі в Новгороді⁷⁰.

У Київській Русі також було поширене лицьове та орнаментальне гаптування, пов'язане з потребами християнського храму. Таким гаптуванням прикрашали різноманітні складники інтер'єру: завіси, пелени, воздухи, покрови – та одяг священнослужителів: омофори, сакоси, епитрахилі, митри. Церковне начиння з вигаптуваними золотною ниткою та оздобленими перлами ликами святих, сюжетні композиції та елементи орнаменту неодноразово згадуються в літописних текстах. Зокрема, у літописному повідомленні 1146 року про розгром церкви Святого Вознесіння в Путивлі серед пограбованого церковного начиння згадуються “індитії і покрови служební, все шито золотом”⁷¹. “Покрови оксамитні, шиті золотом із жемчугом, херувимом і серафимом, і індитію, золотом шиту всю, а другу з паволоки білуватої, а в оба малі олтари – обидві індитії з білуватої таки паволоки, Євангеліє апракос, обтягнуто золототканім єдвабом” згадані серед численних дарів володимиро-волинського князя Володимира Васильковича християнським храмам⁷².

Фрагменти гаптування, які прикрашали одяг духовної особи, було знайдено під час розкопок 1936 року в Софійському соборі в Києві⁷³. У похованні, розташованому у вівтарній частині Апостольського бічного вівтаря, було знайдено залишки вбрання з вишитими золотними нитками по шовку фігурами святих і орнаментальними мотивами⁷⁴, які були досліджені та інтерпретовані М. Новицькою⁷⁵. На думку дослідниці, знайдені залишки гаптування були складовими сюжетних композицій “Оранта з ангелами”, “Святі у фронтальних позах” з написом “АГІОС”, “Святительський чин” та “Священне древо”. Ці фрагменти гаптування мають певні технологічні особливості – одночасне використання прядених і непрядених різнокольорових шовкових ниток та поєднання двох різних технік (“у прокол” і “у прикріп”) в одній композиції. Непряденими золотними нитками вишито крила ангелів, німби та верхній одяг святих і Оранти, а непряденими срібними – нижній одяг, облямівку на подолі вбрання одного з ангелів і виворіт верхнього одягу всіх персонажів. Обличчя, кисті рук, волосся, взуття та контури фігур було вишито непряденими шовковими нитками тілесного та світло-коричневого кольору, а губи одного з ангелів – червоним шовком. Частини орнаментальних композицій вигаптовані шовком золотого й срібного кольорів технікою “у прокол”. Техніка “у прикріп” була застосована при гаптуванні тих частин композицій, де використовувалися непрядені шовкові нитки.

Орнамент на приполі одягу (реконструкція). Гаптування. XII–XIII ст., давній Херсон. За М. Новицькою

Золотне гаптування, фрагменти якого знайдені в Софійському соборі в Києві, очевидно, було виконане місцевими

ми майстринями різного рівня кваліфікації в одному з місцевих монастирів⁷⁶. Постаті святих і рослинний орнамент прикрашали епітрахиль, а композиція з Орантою – опліччя фелона.

Також із одночасним застосуванням технік “у прокол” та “у прикріп” було виготовлено пелену “Розп’яття з предстоячими” (остання чверть XII ст.), яка зберігається в ДІМ⁷⁷, та поручі Варлаама Хутинського⁷⁸.

Більшість фрагментів гаптування, знайдених під час розкопок археологічних пам’яток Київської Русі, що прикрашали світський чоловічий і жіночий одяг, виконано в техніці “у прокол”. Технікою “у прикріп” виконані лише два з відомих фрагментів гаптування: один з них знайдено під час розкопок склепу XII ст. в Херсоні, другий – поблизу с. Жежава Тернопільської області. Канителлю вишита лише золототкана стрічка візантійського виробництва з Шаргородського городища.

Для гаптованих виробів церковного призначення та деталей світського вбрання з релігійними сюжетами характерне поєднання технік “у прокол” та “у прикріп” в одній композиції. Як правило, обличчя та інші відкриті частини тіла зображуваних персонажів вигаптувані технікою “в прикріп”, а технікою “у прокол” – одяг, архітектурні куліси, елементи рослинного та геометричного орнаментів. Використання техніки “у прокол” було характерне для середньовічних гаптованих виробів, які походять з країн Північної та Західної Європи, а одночасні їм зразки золотної вишивки з Візантії виконані технікою “у прикріп”. Застосування обох технік при виготовленні гаптованих виробів у Київській Русі, очевидно, було спричинене тісними родинними, економічними та культурними зв’язками держави і з країнами Західної Європи, і з Візантією⁷⁹.

Багатим джерелом для вивчення різновидів художнього оздоблення вбрання знаті є фреска “Святий Кирило учить цесаря” на стінах південної апсиди Кирилівської церкви в Києві (XII ст.). Тут зображено розкішний князівський одяг, який складається з верхньої сорочки та штанів, заправлених у чоботи. Сорочка й штани цесаря були пошиті з червоного та зеленого оксамиту з витканим золотими нитками рослинним орнаментом у вигляді трьох паростків-кринів, які “виростають” з бруньок і є схематичним зображенням Дерева життя. Подібний орнамент виткано на візантійській тканині, з якої був пошитий пояс новгородського князя Володимира Ярославича (1020–1052), знайдений під час розкопок його поховання в новгородському Софійському соборі. Аналогічний орнамент, але вишитий золотими нитками на червоній шовковій тканині, зберігся й на обшлягу рукава князівського косяма з цього ж поховання⁸⁰.

Горловину сорочки цесаря прикрашало опліччя – смуга гаптування, оздоблена металевими пластинами-дробницями зі вставками різнокольорових дорогоцінних каменів і розшита перлами. Так само декорована смуга шовку жовтого кольору, що пришита вздовж розрізу сорочки на грудях. Для посилення естетичного ефекту ру-

Розквітлий тризуб (оздоблення князівського плаща) (фрагмент). Гаптування. XII ст., с. Шарки Київської обл. Світлина з архіву Л. Клочко

кава сорочки прикрашено круглими нашивками із жовтого шовку, у центрі яких містилися хрестоподібні дробниці. Навколо нашивок вигаптувано орнамент у вигляді кількох концентричних кіл. Поділ сорочки також оздоблений смугою жовтого шовку, на якій нашиті перлини та золоті пластинки-дробниці з різнокольоровими дорогоцінними каменями. Рукава сорочки біля зап'ясть скріплені обшлагами із жовтого шовку, на яких вигаптувано зображення елементів рослинного орнаменту та пришито перлини. Фрескове зображення багатого одягу на цій фресці дає можливість відтворити і вигляд шовкових тканин, і особливості художнього оздоблення, які включали обшивання елементів одягу кольоровим шовком іншого кольору, гаптування, обнизування перлами та обшивання дробницями.

Отже, художнє оздоблення одягу та тканин у Київській Русі, як складова частина декоративно-ужиткового мистецтва того часу, розвивалося на ґрунті місцевих традицій з одночасним засвоєнням надбань художньої культури Візантії, Близького Сходу та Західної Європи.

УБРАННЯ. Дослідницьку базу для вивчення давньоруського костюма становлять три групи джерел – археологічні, писемні та образотворчі. До першої, найважливішої, належать оригінальні залишки вбрання, знайдені в похованнях, які мають чітко фіксоване первісне розташування й дозволяють реконструювати складові частини костюма та визначити їхній крій.

За фрагментами костюмів, знайдених у культурному шарі міст і селищ та в складі скарбів, вдалося простежити певні традиції, притаманні відповідним групам населення. У складі скарбів костюм представлений переважно прикрасами із золота й срібла, якими користувалися впродовж тривалого часу і які передавали з покоління в покоління.

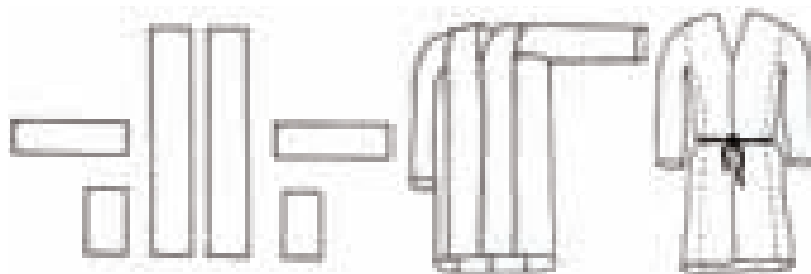
До другої групи джерел належать давньоруські літописи, літературні твори, берестяні грамоти та нотатки іноземців, де описано побут і певною мірою вбрання місцевих жителів. Писемні джерела дають загальні відомості про окремі види одягу, взуття, головних уборів і прикрас, про матеріали, з яких їх виготовляли, про колір, якість та оздоблення. Ці свідчення дуже лаконічні й розпорошені, бо ні костюм загалом, ні його складники не були предметом спеціальної уваги літописців. Про них, як правило, ідеться побіжно, в описах певних подій.

Важливим джерелом є також твори монументального й декоративного мистецтва, іконопису, мініатюри, нумізматичні та сфрагістичні матеріали. На фрескових розписах давньоруських храмів трапляються зображення князів, одягнутих у місцеві костюми. Зображення вбрання різних верств міського та сільського населення є також на давньоруських мініатюрах, монетах і актових печатках. На деяких чоловічих і жіночих прикрасах та побутових предметах і дитячих іграшках нерідко трапляються зображення музик, воїнів і городян, убраних у відповідний одяг. Саме на підставі зазначених джерел вдалося реконструювати чоловічі й жіночі костюми X–XI ст.

Сорочки чоловічі, одягнені “навипуск” та підперезані поясом. Зображення на мініатюрах Типографського уставу (прорис). Архів О. Брайчевської

Схема розкрою та графічна реконструкція тунікоподібної сорочки першого різновиду крою. За О. Брайчевською

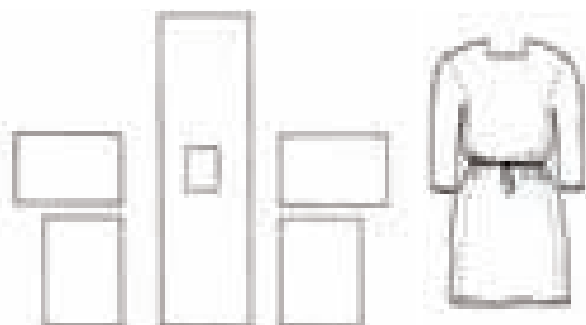
Переважна більшість мешканців давньоруських міст і сіл носили одяг, взуття й головні убори, виготовлені з місцевих матеріалів – льону, конопель, шкіри, хутра. Одяг шили з лляних, конопляних і вовняних тканин, які ткали в кожній оселі. Лляні тканини були двох гатунків: тонкі (частини)⁸¹ та грубі (толстини)⁸². Частини, виткані жінками, особливо знатного роду, дуже цінувалися, ними часто обдаровували послів і купців від імені господині дому. Заможні люди, селяни та бідні міщани для виготовлення буденного одягу використовували толстину та ряднину – грубі тканини з льону й конопель. Товсту вовняну тканину з погано вичесаної вовни називали “власяницею” або “воголою”. Простолюд використовував її для пошиття однієї частини одягу. Нижнє і верхнє літнє вбрання шили переважно з частини⁸³. Для виготовлення зимового одягу представників заможнішого населення використовували “сукно свиточне” – тканину, зітану зі спрядених із гарно вичесаної вовни ниток, звитих удвоє. Із місцевої суконної тканини, яка називалася “орниця”, шили верхні чоловічі сорочки й жіночі свити⁸⁴.

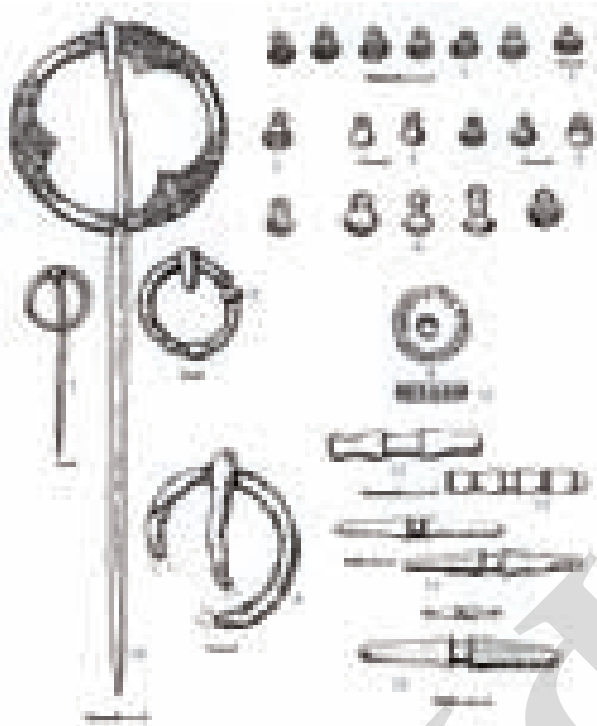
Результати дослідження археологічних залишків тканин місцевого виробництва засвідчують, що для них було характерним просте полотняне переплетіння та натуральний колір. Більшість тканин була однотонною, але трапляються знахідки й кольорового візерунчастого ткання (нитки основи двоколірні, а піткання – однотонні, або ж навпаки). Як правило, вони виткані з вовни натуральних кольорів, інколи – з пофарбованих ниток. Полотнища були завширшки 40 см – 60 см.

У побуті князів, бояр, багатих дружинників і городян широко використовували шовкові тканини візантійського виробництва – паволоки. Високо цінувався не лише шовк, а й убрання з нього. Це засвідчує, наприклад, відповідна стаття угоди Русі з Греками 945 року, яка передбачала значний штраф сріблом за бійку або вбивство раба, скоєні руським купцем. Якщо він не міг заплатити цю суму монетами, то мав зняти з себе “ты самыя порты, в них же ходить” і віддати їх як штраф⁸⁵. Очевидно, одяг купця був шовковий, тому що розмір штрафу в срібних монетах дорівнював вартості шовку, необхідного для пошиття чоловічого одягу – натільної та верхньої сорочки й штанів. Шовк цінували в Європі на вагу золота, і саме цим пояснюється наполегливе прагнення давньоруських купців та князів мати такий дорогий і гігієнічний одяг, згадки про який часто трапляються на сторінках давньоруських літописів.

Вивчення археологічних залишків шовкових тканин засвідчує, що візантійські паволоки були однотонним гладким шовком. Оксамит, теж нерідко згадуваний у літописах, був поліхромною візерунчастою тканиною зі складним саржевим переплетінням, під час

Схема розкрою та графічна реконструкція тунікоподібної сорочки другого різновиду крою. За О. Брайчевською

Гудзики та фібули з дружинних поховань та культурного шару міст Київської Русі: 1–6 – бронзові гудзики з вушками від сорочок; 7–10 – застібки-фібули від чоловічих плащів; 11–15 – кістяні гудзики від верхнього одягу. XI–XII ст. Прорис О. Брайчевської

Зображення гудзиків на верхньому чоловічому одязі (цеглина-плінфа). XI ст., Золоті ворота, Київ. Світлина О. Брайчевської

ткання якої не застосовували золотих ниток піткання. Як правило, нитки основи в оксаміті були пурпурового кольору, а орнаментальний малюнок утворювали жовті або сині нитки піткання. З оксаміту шили багатий світський одяг і церковне вбрання⁸⁶.

Для оздоблення багатого одягу використовували шовкові золототкані стрічки завширшки 2–4 см (нитки основи – шовк, піткання – золото), про які літописи згадують як про “**кроґживи златіє**”. Вони також потрапляли в давньоруські міста й села з Візантії, де при імператорському дворі існувала спеціалізована майстерня з їх виготовлення⁸⁷.

Теплий зимовий одяг шили з хутра білки, куниці, горностая, лисиці, ведмедя, вівці, кози. Взуття виготовляли з вичинених шкур великої рогатої худоби, коней, свиней, кіз.

Вбрання князів і бояр майже завжди згадується в літописах як “**порти дорогий**”, “**очервлена и вагряна одѣнья, вси женчюгом иссаждены**”, тоді як одягом селян і міського простоліуду названі “**портища**”, “**рґвища**” та “**хґдыи рґвы**”. Якими були “**хґдыи рґвы**”, пояснено в Повісті Кирила Туровського: “**се бес притчи слово именуєть: влясяница, сґкняная одежда и от козьих шкур облячєньє**”⁸⁸.

До складу костюмів усіх верств давньоруського суспільства входила сорочка, яку носили як смерди, так і князі. Чоловічі й жіночі сорочки в давньоруський час не відігравали ролі виключно білизни. У теплу пору року вони були одночасно й верхнім одягом. Чоловічі сорочки були короткими – до колін. Існувало два способи носити сорочку – “навипуск”, підперезавши поясом, та заправленою в поясний одяг. Жіночі сорочки завжди були довгими, і навіть улітку їх обов’язково поєднували або з поясним одягом (поневою), або з “верхнім платтям”. Горловини, рукави та нижню частину подолу чоловічих і жіночих святкових сорочок прикрашали вишивкою чи шовковою облямівкою, переважно червоного кольору.

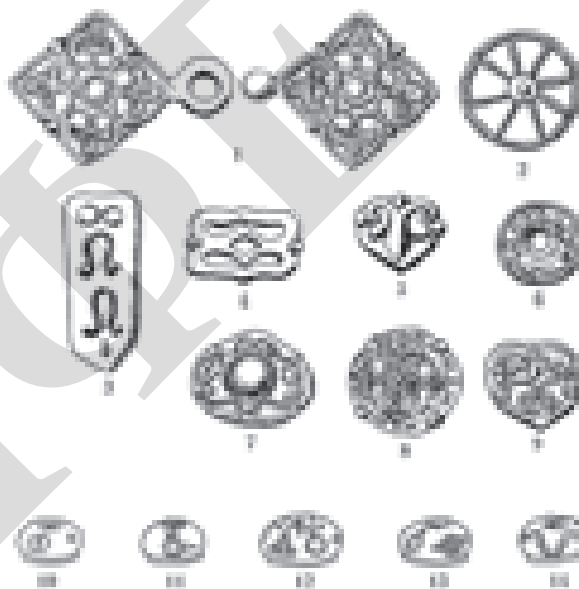
Про крій давньоруських сорочок писемних свідчень немає, але вивчення археологічних залишків цього одягу та його зображень у творах мистецтва й на побутових предметах засвідчує, що чоловічі та жіночі сорочки у X–XIII ст. мали тунікоподібний крій. Існувало два різновиди цього крою. Перший, простіший, полягав у тому, що дві пілки полотна зшивали так, що з'єднувальні шви проходили посередині стану та по боках. Не зшивали тільки виріз і пройми. Рукави сорочки мали форму видовженого прямокутника. Якщо ширина пілок полотна була незначною (40 см), то в бічні шви вшивали ще дві пілки, які не доходили до плечей саме на ширину рукавів.

Залишки таких сорочок у вигляді рядків із 2–6 металевих маленьких гудзиків із вушками, розміщених уздовж шийних хребців, знайдено в окремих чоловічих і жіночих похованнях стародавніх Києва, Чернігова, курганних могильниках неподалік Седнева, поблизу с. Шестовиця Чернігівської області та в ряді інших поховань⁸⁹. Три бронзові гудзики з вушками, пришиті до лляної тканини, знайдено біля хребців шиї небіжчика в одному з курганів поблизу с. Мініни Київської області⁹⁰.

Другий, складніший, різновид тунікоподібного крою сорочок характерний тим, що в одній з пілок робили округлий або квадратний виріз. У бічні шви вшивали ще два полотнища, верхні краї яких не доходили до згину на плечах першої пілки. Рукави в такому разі пришивали не до бічних полотнищ, а до середнього. У сорочках цього крою зображені чоловіки й жінки – учасники русальних ігрищ – на пластинчастих браслетах із Тверського (1906), Михайлівського (1903)⁹¹ скарбів та на браслеті з колекції ДІМ⁹².

У сорочки такого самого крою вдягнені “цесар” на фресці Кирилівської церкви, селянин, прочанин і грішник на мініатюрах Типографського уставу⁹³ та деякі персонажі на мініатюрах Радзивілівського літопису.

Варіант другого різновиду тунікоподібної сорочки представлений великим фрагментом цього одягу, що був знайдений поблизу с. Городище Хмельницької області⁹⁴. Це коротка, до колін, шовкова чоловіча сорочка з квадратним вирізом, довгими рукавами та відрізним, ледь призбираним по лінії талії подолом. Виріз обшито декоративною каймою. Такою самою декоративною шовковою стрічкою оздоблено з'єднувальні шви, за допомогою яких до сорочки пришито рукави. Схожий крій мають і сорочки, у які вдягнуті чоловіки-музики, відтворені на срібному пластинчастому браслеті із с. Городище Хмельницької області⁹⁵ та на деяких фрескових розписах XII ст., де зображено святих воїнів. Порівняння зазначених сорочок і тих, що вдягнені під обладунки святих воїнів у Кирилівській церкві, доводить їх ідентичність. Крім сорочок з округлим або квадратним вирізом, відомі, щоправда, у поодиноких випадках, чоловічі й жіночі сорочки зі стоячим комірцем “під шийку”. Цупкою основою для таких комірів слугувала смужка лубу завширшки 3–4 см, яку обшивали шовком, прикрашеним гаптуванням або позументною стрічкою. Такий комір ззаду за-

Застібки (1) й кістяні гудзики (10–14) від верхнього чоловічого одягу та бляшки (2–9) від поясного набору. Курган Гульбище, Чернігів. Перша половина X ст. За Б. Рибаківим

стібали на 3–5 маленьких гудзиків із вушком. Залишки сорочок з подібними комірами знайдено переважно в жіночих похованнях. Чоловіча сорочка з таким коміром зображена на браслеті зі Старорязанського скарбу (1966).

До багатого чоловічого костюма, крім нижньої сорочки, входило два різновиди верхньої – коротка (до колін) і довга (до середини гомілки або до кісточки). Короткі верхні сорочки мали глибокий (30 см) розріз на грудях. Залишки таких сорочок у вигляді рядка маленьких бронзових гудзиків, на які застібався розріз, збереглися в чоловічих похованнях дружинних могильників у Києві, Чернігові, Седневі. В одному з курганів Шестовицького могильника залишки сорочки представлені гудзиками, пришитими до шовкової облямівки.

Про парчевий каптан із багатьма гудзиками, який був верхнім одягом руського купця, що вбирали поверх нижньої сорочки, згадує Ібн Фадлан⁹⁶. Багато оздоблена коротка верхня сорочка з червоної тканини з глибоким, обшитим шовком розрізом на грудях і вирізом входить до складу костюма “цесаря”, зображеного на фресковому розписі південної апсиди Кирилівської церкви.

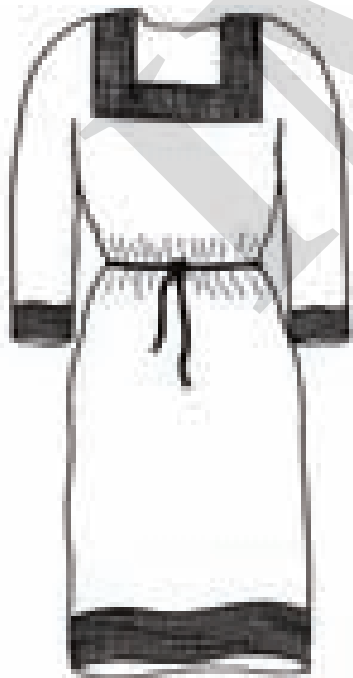
У довгих верхніх сорочках, які іноді називають “основним одягом”, зображені князі та феодалі на більшості давньоруських фресок, мініатюр, ікон. Тканина цих сорочок завжди червоного, синього або зеленого кольору, іноді прикрашена елементами рослинного чи геометричного орнаменту. Виріз, краї рукавів і поділ обшиті широкими смугами шовку.

Княгині, боярині та багаті городянки поверх сорочок носили довгий верхній одяг тунікоподібного крою з ширшими, ніж у сорочок, рукавами. Він не має конкретної назви в писемних джерелах, тому наукова література з історії давньоруського костюма на його означення послуговується термінами “основний одяг” або “верхне плаття”. Округлий виріз на цьому одязі, рукави та поділ обшивали широкими смугами шовку чи вишивали. У такому вбранні зображено княгиню Ольгу на фресковому розписі південної вежі Софійського собору, на ряді мініатюр Радзивіллівського літопису, а також дружину князя Святослава на мініатюрі Ізборника 1073 року.

У жіночих костюмах міського простолюду та селян існували так звані святково-ритуальні сорочки з довгими, прикрашеними вишивкою у вигляді струменів води рукавами. Це засвідчують окремі зображення на браслетах-наручах. Поверх сорочки жінки вдягали поясне вбрання, відоме з писемних джерел під назвою “понява”, – один або два незшиті відрізи вовняної чи льняної тканини, якими обгортали нижню частину стану, укріплюючи їх шнурком на талії. Цей одяг виготовляли з орнаментованої тканини, про що свідчать зображення на браслетах-наручах – тогочасні майстри-ювеліри намагалися передати її фактуру й орнамент. Понява була коротшою за сорочку, її поли розходилися спереду, що давало можливість показати вишивку або облямівку нижнього краю сорочки. Археологічних залишків цього виду поясного одягу не виявлено, але його зображення є на срібних браслетах із Михайлівського (1903), Старорязанського (1966) скарбів та з колекції ДІМ.

Поясним чоловічим одягом усіх верств населення були досить вузькі штани, які заправляли в чо-

Сорочка чоловіча верхня. Графічна реконструкція О. Брайчевської

ти. У них зображені селяни, городяни та князі на мініатюрах Радзивілівського літопису та Типографського уставу, “цесар” на фресці Кирилівської церкви та учасники русалій на браслетах-наручах.

Теплим верхнім одягом, який носили чоловіки й жінки усіх верств давньоруського населення, були кожух і свита. Ось як описано кожух давньоруської доби в Студійському уставі XI ст.: **“от кож үстроєнные ризы и мантиѣ, яже кожоухы ѣсть нарицати обычай”**⁹⁷. Згадки про кожух трапляються в літописах, пам’ятках давньоруської літератури, берестяних грамотах. У “Слові о полку Ігоревім” мовиться, що воїни Ігоря Святославича кожухами мостили собі шлях болотами і “грязивими” місцями⁹⁸. Кожух як вбрання городян неодноразово згадується в берестяних грамотах Новгороду⁹⁹, а як одяг князів – в Іпатіївському літопису. Галицько-Волинський князь Данило Романович заради зустрічі з угорським королем убрався в **“кожоухъ же оловира грѣцкогo и кроужники златнии плоскоми ошитъ”**¹⁰⁰.

Різні верстви населення шили кожухи з хутра різної якості та вартості. Князі, бояри, багаті дружинники та купці носили кожухи з хутра білки, горностає, куницї, а міський простолюди і селяни – з хутра ведмеда, овчини та козячих шкур. Давньоруський кожух зображено на мініатюрі Ізборника 1073 року – у нього вдягнений найменший із княжичів¹⁰¹. Як засвідчує малюнок, кожух мав тунікоподібний крій, округлий виріз, прямі рукави та глибокий розріз на грудях, який, однак, сягав лише лінії талії та застібався на металеві бляшки-застібки й великі кістяні гудзики. Виріз, краї рукавів і поділ кожуха обшивали смугами хутра, ворсом назовні. Це підтверджують не лише зображення на пам’ятках мистецтва, але й залишки кожуха в похованнях, де шар напівзотлілої овчини, яким подекуди обгорнуті кістяки похованих, потовщений біля шиї, на грудях та біля кистей рук. Кожух обов’язково підперізували: простолюдини – вузьким шкіряним ремінцем, а князі та феодалі – шкіряним поясом, прикрашеним вишуканим набором поясних бляшок із золота чи срібла.

Свита – верхній теплий одяг, пошитий з товстої вовняної або суконної тканини. Згадки про неї теж містяться в писемних джерелах у переліку вбрання як багатих людей, так і незаможних. У свиту був одягнений київський князь Ігор Ольгович, якого вбили розлучені кияни в 1147 році, попередньо знявши її з нього. Свита згадується і в складі костюмів городян. Наприклад, про суконну свиту мовиться в листі новгородця Лазаря¹⁰², свої свити віддали в заставу лихварю новгородці Гришка й Коста¹⁰³.

Різні верстви населення шили свити з різних за якістю матеріалів: багаті – зі спеціальної вовняної тканини, яка називалася “свиточним сукном” і була світлого кольору; міський простолюди і селяни – з грубого матеріалу, витканого з погано вичеса-

Убрання князя: сорочка, плащ-корзно, штани-порти, шкіряні чоботи (реконструкція). Архів О. Брайчевської

ної вовни. Таку свиту (“**власяна, остра на т’бл’ѣ**”) згадано в Києво-Печерському па-терику¹⁰⁴. Як і решту різновидів верхнього вбрання чоловіків і жінок, свиту підпері-зували поясами. Залишки верхнього одягу, який можна ототожнювати з давньоруською свитою, знайдено 1978 року під час розкопок у Вітебську (РБ).

Верхнім одягом чоловіків і жінок був також плащ. У літописах він найчастіше зга-дується як різновид верхнього одягу князів і бояр. Давньоруські плащі становили со-бою прямокутне або квадратне полотнище, що мало розмір 1–1,5 м × 1,5–2 м, зшите з кількох пілок. Плащі накидали на плечі й застібали на правому плечі застібною-фібулою або просто зав’язували. Вони тільки наполовину закривали верхню частину тулуба, залишаючи вільною праву руку.

У князівсько-феодалному побуті другої половини XIII – першої половини XVI ст. існувало кілька різновидів плаща: корзно, луда, мятль, skut¹⁰⁵. Вони різни-лися функціональним призначенням, матеріалом, оздобленням. Найвишуканіше прикрашали корзно й луду, які в писемних джерелах згадуються тільки як одяг кня-зів. Корзно шили з кольорової вовняної тканини найвищої якості. Краї таких плащів оздоблювали золототканими позументними стрічками, смугами дорогого хутра, а поли – золотою вишивкою, нашивними орнаментованими бляшками із золота та срі-бля. Інколи робили хутрянну підкладку з куниці, соболя, білки. У багато декорованих корзнах червоного, синього та зеленого кольору зображено давньоруських князів і бояр на ряді ікон, мініатюр, фресок. У літописах є згадки, що померлих князів на-кривали плащем-корзно.

Лудою називали легкий плащ зі світлого, тканого золотом шовку, який виблискував на сонці, від чого й походить назва цього одягу. Крій корзна й луди був однаковий. Вони відрізнялися лише якістю тканини та системою декорування.

Повсякденними, скромнішими плащами були skut і мятль, які шили з вовняних тканин сірого, брунатного, а подеколи й чорного кольору. Іпатіївський літопис за-свідчує, що в чорні мятлі були вдягнені син, слуги та дружинники померлого га-

Убрання городянина (1), селянина (2) та боярина (3) (реконструкція). Архів О. Брайчевської

лицького князя Володимира Васильковича¹⁰⁶. Городяни й селяни також носили плащі-мятли, виготовлені з грубих вовняних тканин, які високо цінувалися, про що свідчить розмір штрафу (3 гривні), у разі, якщо хтось розірве такий плащ чи вкраде¹⁰⁷.

Плащем бідноти в Києво-Печерському патерику названо вотолу¹⁰⁸. Її згадано як одяг злодія, що заліз у монастирський сад за яблуками і, падаючи з дерева, зачепився нею за гілки. Плащ-вотолу, виготовлений з погано вичесаної вовни, знімали, заходячи в церкву й отримуючи причастя¹⁰⁹.

Серед археологічних матеріалів залишки плащів представлені знахідками кільцеподібних фібул як у дружинних, так і в міських та сільських некрополях. Лише в одному випадку фрагменти зіглілої тканини князівського плаща знайдено в князівському похованні в Десятинній церкві¹¹⁰.

Обов'язковою та функціонально необхідною складовою частиною давньоруських чоловічих костюмів були пояси Їх відсутність, особливо в середовищі феодалів, сприймалася вкрай негативно. У "Повісті временних літ", наприклад, мовиться, що послів князя Володимира неприємно вразив той факт, що мусульмани навіть свої храми відвідують без поясів¹¹¹. Поясами підперізували як сорочки, так і верхній одяг.

Пояси князів і знатних дружинників були символом їхньої відваги й багатства. Вони були частиною князівських скарбів і передавалися в спадок. Так, галицько-волинський князь Володимир Василькович, коли тяжко хворів, почав роздавати свої скарби, зокрема власні золоті пояси та пояси свого батька. Однак детальних описів зовнішнього вигляду та конструкції поясів князів і дружинників у писемних джерелах немає.

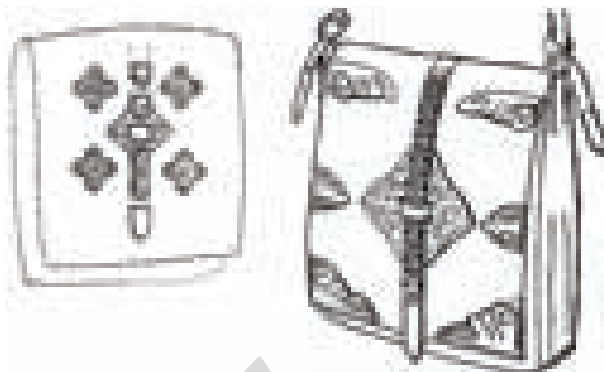
В археологічних матеріалах найчастіше трапляються залишки поясів багатих дружинників. Як і більшість складників давньоруського костюма, жоден пояс того часу повністю не зберігся. Здебільшого від них залишаються металеві бляшки-накладки, пряжки, наконечники, кільця, а також невеликі фрагменти шкіри з прикріпленими до них бронзовими та срібними бляшками. Накладки й наконечники поясів прикрашені переважно рельєфним рослинним орнаментом. Відомі також знахідки ювелірних формочок для відливання поясних бляшок¹¹².

Залишки поясів знайдено в дружинних курганах Києва, Чернігова, Шестовиці, Табаївки, Гніздова, Седнева. На мініатюрі Ізборника 1073 року та на іконах з постатями свв. Бориса й Гліба є схематичне зображення загального вигляду давньоруського чоловічого пояса. Пояси дружинників мали різноманітний крій та декоративне оздоблення.

До поясів кріпили зброю та інші необхідні речі – кресало, кремін, ніж, точильний брусок, гребінець. Нерідко ці речі носили в шкіряній сумці, теж прикріпленій до пояса. Сумки, як і пояси, прикрашали бронзовими або срібними орнаментованими бляшками. Фрагменти шкіряних сумок, що мають розміри 18 см × 20 см і оздоблені бляшками-накладками, знайдено в дружинних похованнях Києва, Китаєва, Чернігова, Шестовиці, Табаївки, Клонова, Нового Білоуса¹¹³.

Пояси простого люду – це звичайні шкіряні ремінці, які застібалися на маленьку пряжку ліроподібної форми. Для підперізування використовували також конопляні шнури або виткані з льону чи вовни вузькі пояси.

Жіночі костюми теж доповнювали поясами. Про це свідчить ряд зображень у творах давньоруської мініатюри, але залишків металевого декору поясів у жіночих

Шкіряні сумки дружинників. Реконструкція Д. Бліфельда (1), О. Брайчевської (2) за матеріалами розкопок дружинних поховань з Чернігова та Шестовиці. X–XI ст. Архів О. Брайчевської

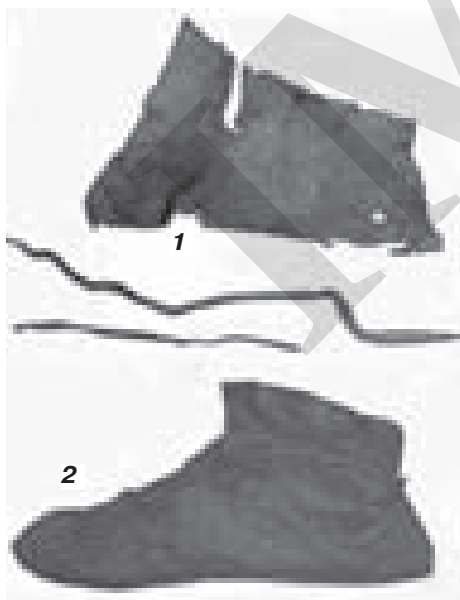
Фрагмент гаптованого чоловічого чобота. Шкіра. XII ст., Звенигород Галицький. Світлина І. Свешнікова

тей – черевики й туфлі. Для князів і бояр чоботи та черевики шили з добре вичищеної фарбованої шкіри, вишивали їх кольоровими вовняними й золотими нитками, оздоблювали дрібними перлами, бронзовими гудзиками та дротом. Про зелені чоботи, вишиті золотими нитками, які носив князь Данило Галицький, є згадки в Іпатіївському літопису¹¹⁴, а про червоні чоботи бояр та їхніх слуг – у “Слові” Данила Заточника¹¹⁵. Чоботи як взуття чоловіків-городян згадуються і в новгородських берестяних грамотах.

Донедавна шкіряне взуття давньоруського періоду було знайдене тільки під час розкопок в Новгороді, Пскові, Старій Ладозі, Мінську, Вітебську й Твері, де в умовах вологого ґрунту вироби зі шкіри добре зберігаються. Свого часу це стало навіть причиною появи твердження, що в костюмах населення південних і південно-західних територій Русі шкіряне взуття було або взагалі відсутнє, або поширене в незначній кількості. Такий погляд ґрунтувався на тому, що під час розкопок у Києві та Чернігові його майже не знайдено. Спростовано цю гіпотезу лише нещодавно, коли під час розкопок стародавнього Звенигорода Галицького було виявлено багато фрагментів шкіряного взуття¹¹⁶, яке за матеріалом, кроєм і декоративним оздобленням не відрізнялося від знайденого в Новгороді, Пскові, Мінську, Вітебську, Твері та інших містах. Наявність шкіряного взуття у Звенигороді Галицькому не була винятком для південноруських міст. Твердий торф'янистий ґрунт і підвищена вологість тут добре консервували шкіру.

Давньоруські чоботи були пошиті з окремих деталей, вони мали тверді або м'які закаблуки, суцільнокрійні голівки, високі фігурні або низькі прямі халяви. У чоботи такого крою взуті музики, зображені на срібних браслетах-наручах, “цесар” на одній із фресок Кирилівської церкви та акробат на графічному рисунку на стіні Софійського собору в Києві.

М'яким взуттям, яке носили переважно в теплу пору року, були черевики, пошиті з окремих деталей. Існували різні види крою такого взуття. Черевики виготовляли з червоні частини шкір великої роґатки худоби. У холодну пору року їх утеплювали устлками з повсті, в'язаними шкарпетками, онучами.

Черевик (фрагменти): 1 – верх та ремінець; 2 – загальний вигляд. Шкіра. XII ст., Звенигород Галицький. Світлина І. Свешнікова

Виключно жіночим, причому святковим різновидом взуття були туфлі, виготовлені з окремих деталей із м'якої шкіри, вишиті вишуканим рослинним або геометричним орнаментом.

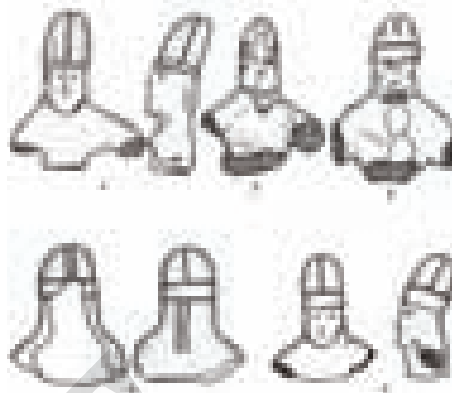
Селяни та міський простолюду у теплу пору року носили також личаки й шкіряні поршні. Личаки плели з лубу або вузьких смужок шкіри. Поршні – м'яке взуття, яке шили зі шкіряної заготовки чотирикутної форми, згинаючи і зшиваючи її поверх стопи та на п'ятці. До ніг поршні й личаки поверх онуч прив'язували конопляними шнурками.

Складовою чоловічого та жіночого костюма був головний убір. У писемних джерелах є два терміни на його позначення – “клобук” і “шапка”. Головні убори князів і бояр названі у літописах клобуками. Клобук як світський головний убір згадується в найдавнішому списку “Сказання про Бориса і Гліба”¹¹⁷. На батьківському місці в клобуці сидів Ярослав Володимирович Галицький під час зустрічі з Петром Бориславичем, послом київського князя Ізяслава Мстиславича¹¹⁸.

Вивчення знайдених головних уборів та їхніх зображень на монетах, актових печатках, фресках, іконах, мініатюрах і виробів дрібної пластики дозволяє стверджувати, що різні назви головних уборів зумовлені як відмінностями в їх крої, якості матеріалів, із яких вони виготовлені, так і соціальним статусом власника. Клобук, як засвідчують зображення на фресках і мініатюрах, був хутряною шапкою з високим наголовком, нижню частину якого обшивали хутром. Наголовок міг бути пошитий із цупких золототканих шовкових тканин, іноді різного кольору. Такі головні убори зображені на князях Борисі й Глібі на давньоруських іконах. Наголовок клобуків міг бути зшитий як із трьох-чотирьох, так і з шести-восьми частин. Залишки обгорілого князівського клобука з наголовком із шовкової тканини знайдено в князівському кургані Чорна Могила. Рештки зітлілого хутра клобуків завтовшки 4 см виявлено в курганах поблизу с. Мініни Київської області. Відомі також хутрянні чоловічі шапки з навушниками.

На зображеннях, що містяться на золотих і срібних монетах князя Володимира та на окремих князівських актових печатках, князівські шапки оздоблені перлинними підвісками-перпендулами, які були обов'язковою прикрасою на коронах візантійських імператорів. Поява зображення цієї прикраси, що символізувала імператорську владу, пов'язана не з існуванням такої регалії в дійсності, а із символічним декларуванням рівності руського князя з візантійським імператором.

Різноманітні відомості про головні убори представників дружинно-феодалної знаті дало вивчення виробів дрібної пластики – глиняних іграшок, на яких зображено кінних воїнів-дружинників. Фрагменти таких виробів знайдено в складі речових комплексів під час розкопок стародавніх Києва, Вишгорода, Воїня, Галича¹¹⁹. Усі знайдені іграшкові вершинки мають головний убір із високим наголовком та опушкою по нижньому краю у вигляді рельєфного валика. Наголовки, як засвідчують зобра-

Зображення шапок-клобуків воїнів-дружинників (керамічні іграшки). XII ст., 1, 5 – київський Поділ; 2 – Воїнь; 3 – Волковиськ (РБ); 4 – Вишгород. Архів О. Брайчевської

Плетені вовняні шкарпетки та рукавиця (прорис). XII ст., 1–3 – Білоозеро (РФ); 4 – Берестя (РБ). Архів О. Брайчевської

ження, зшити з чотирьох частин. Місця швів позначено або рельєфними валиками, або прокресленими лініями. Багаті феодали й дружинники шили шапки з дорогих матеріалів: хутра соболя, куніці, а також із шовку. Останнє підтверджується свідченням арабського автора X ст. Ібн Фадлана, який писав, що на голову мертвому “русу” одягли “шапку із парчі, соболину”¹²⁰.

Чоловічі головні убори городян і селян названо в новгородських берестяних грамотах шапками. Їхній крій і матеріал, із якого вони виготовлені, відомі за поодинокими знахідками самих шапок та їхніми зображеннями на керамічних іграшках. Вони були пошиті з повсті. Таку вцілілу шапку знайдено під час розкопок стародавнього Берестя¹²¹. Вона мала конічну форму, її нижній край із широким закотом щільно прилягав до наголовка. Шапки також плели з вовни, про що є повідомлення в Києво-Печерському патерику¹²².

Про жіночі головні убори відомо дуже мало. Головними уборами заміжніх жінок були повой – покривало, яке за розмірами було таке, як сучасні хустки, і убрус – довгий рушник, яким обгортали голову. Про повой є згадки в духівниці дружини князя Гліба Всеславича, а про убрус – у деяких уставних грамотах. Серед археологічних матеріалів залишків повоя та убруса не виявлено, але їхні зображення збереглися на мініатюрах Радзивілівського літопису та у фресковому розписі південної вежі Софійського собору в Києві. Убрუსами обвито голови княгинь на мініатюрі з Ізборника 1073 року та Трійського псалтиря. Повой та убруси виготовляли з шовку, одноколірних тонких лляних або вовняних тканин. Під час святкових виходів до храмів княгині поверх повоя одягали діадеми, які було знайдено у складі давньоруських скарбів, або обруч із золота, який зображено на голові княгині Ольги на мініатюрах Радзивілівського літопису. У холодну пору року убрус доповнювали хутряною (боярині та княгині) або повстяною (городянки й селянки) шапкою.

Дівчата в теплу пору року не покривали голову. Волосся, розпущене або заплетене в косу, притримувало “очельє”¹²³ – кольорова шовкова чи золототкана стрічка, яку зав’язували на потилиці. Іноді основу “очелья” робили зі смужки лубу або шкіри й обшивали шовком. Із матеріалів поховань відомі також “очелья” у вигляді срібного обруча. Подекуди їх прикрашали скроневими кільцями та колтами.

Невід’ємним складником чоловічих і жіночих костюмів були прикраси. Найхарактерніші чоловічі прикраси – фібули-сустуги, шийні гривни, ланцюжки-чепи та персні, якими майже завжди доповнювали костюми князів, бояр, багатих городян і купців. Уперше застібки для плащів (сустуги) як найпримітніша деталь костюма древлянських послів до княгині Ольги згадано в “Повісті временних літ”¹²⁴.

Найпоширенішою чоловічою прикрасою була гривна, її носили князі та бояри, нею нагороджували вірних слуг і дружинників. У “Повісті временних літ” є згадка, наприклад, про золоту шийну гривну отрока Георгія, яку йому подарував князь Борис¹²⁵. Про чоловічі прикраси (“хрест с чепьми”) мовиться і в Іпатіївському літопису. Чоловіки одночасно носили по кілька шийних прикрас. Вони символізували знатність і можливість їхніх власників. “Главу его сосекоша, трои чеи сняше золоти” – свідчить літописець, розповідаючи про вбивство перемишльського воеводи Михалка Скули¹²⁶.

Шийні гривни жертвували монастирям та чіпляли до ікон. У Києво-Печерському патерику зазначено, що ростовський тисяцький Георгій Шимонович пожертвував Печерському монастирю шийну гривну, яку носив сам. А волинський князь Володимир Василькович, будучи тяжкохворим, замовлену ним ікону св. Георгія теж прикрасив золотою гривною.

Шийні гривни із золота й срібла та довгі шийні ланцюжки-чепи було знайдено в давньоруських скарбах. Князі й феодали носили також масивні золоті та срібні персні-печатки з родовими гербовими знаками. Шість таких пернів входять до складу скарбу, знайденого 1975 року поблизу с. Городище Хмельницької області¹²⁷.

У князівсько-феодалному побуті існував звичай носити сережку в одному вусі. Зокрема, про це згадував візантійський історик Лев Диякон, описуючи костюм князя Святослава¹²⁸. Із давньоруських скарбів відомі також золоті князівські діадеми та барми, які були атрибутами влади. Їх одягали лише для певних подій – шлюбних церемоній, святкових виходів до храму, прийомів послів тощо.

У чоловічих костюмах городян і селян шийні гривни, ланцюжки та масивні персні були відсутні. Натомість у їхньому середовищі набули популярності невеликі фібули та персні з кольорових сплавів.

Жіночими прикрасами були скроневі кільця, шийні гривни, намиста з різними підвісками, сережки, колти, персні, каблучки та різноманітні браслети. Їх виявлено як у складі скарбів, так і в похованнях. Прикраси для заможних і знатних жінок виготовляли із золота й срібла, а для простих селянок і городянок – із кольорових сплавів і скла. Багато різнокольорових скляних браслетів, каблучок і намист знайдено під час розкопок міст. У матеріалах із розкопок давньоруських селищ скляних прикрас значно менше – переважають вироби з металу.

Багаті жінки мали по кілька комплектів прикрас, які одягали з нагоди відповідних подій та свят. Набір прикрас із золота вдягали для виходів до церкви у великі свята, на урочисті прийоми й бенкети в князівських хоробах. Срібні скроневі кільця, сережки, персні, намиста носили щодня, а на свята вдягали ще й срібні пластинчасті браслети-наручі, якими притримували довгі рукави святково-ритуальних сорочок.

Рядові жительки давньоруських міст обмежувалися лише одним комплектом срібних або бронзових прикрас. Набір срібних прикрас киянки, який містив чотири скроневі кільця з дроту, дві сережки київського типу, перстень, намисто з великих, прикрашених зерню намистин і підвіску-лунницю, знайдено в жіночому похованні поблизу Золотих воріт у Києві¹²⁹.

У холодну пору року чоловічі й жіночі костюми доповнювали рукавицями. Їх плели з вовни або шили зі шкіри. Про шкіряні рукавиці, як про платню, яку належало дати “тпоуноу на вълъцьк”, мовиться в Смоленській грамоті 1229 року¹³⁰. Рукавиці зі шкіри знайдено під час розкопок стародавнього Мінська, а виплетені з вовни в техніці голкового плетіння – у Вітебську та Бересті. Про прядіння вовни для виготовлення рукавиць повідомляє Києво-Печерський патерик¹³¹.

Давньоруські чоловічі та жіночі костюми мали чітко виражений становий характер і відображали певний соціальний статус їхніх власників. Вбрання різних верств давньоруського суспільства відрізнялося якістю матеріалів, з яких їх його виготовляли, наявністю або відсутністю певних складових частин і прикрас. Це було зумовлено виникненням потреби в певних комплектах костюма, які підкреслювали належність особи до відповідного суспільного середовища. Усі види давньоруського чоловічого й жіночого одягу були нерозстібними.

- ⁸⁷ *Свешников И. К.* Древнерусский город Звенигород... – С. 55.
- ⁸⁸ *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток... – С. 107–113.
- ⁸⁹ Там само. – С. 74.
- ⁹⁰ *Щапова Ю. Л.* Художественное стекло Древней Руси // Древнерусское искусство. – М., 1972. – С. 352.
- ⁹¹ *Свешников И. К.* Древнерусский город Звенигород... – С. 50, 55.
- ⁹² *Прищепя Б. А., Никольченко Ю. М.* Літописний Дорогобуж...; *Шекун О. В., Веремейчик О. М.* Давньоруське поселення Ліскове; *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток... – С. 72–76.
- ⁹³ *Щапова Ю. Л.* Стекло Киевской Руси. – С. 52; *Щапова Ю. Л.* Художественное стекло Древней Руси. – С. 350.
- ⁹⁴ *Сагайдак М.* Давньокиївський Поділ... – С. 106, 107.
- ⁹⁵ *Пекарская Л. В., Зоценко В. И.* Археологические исследования...
- ⁹⁶ *Рожанківський В. Ф.* Українське художнє скло. – С. 23.
- ⁹⁷ *Ханенко Б., Ханенко В.* Древности Приднепровья. Эпоха славянская (VI–XIII вв.). – К., 1902. – Вып. V. – С. 58.
- ⁹⁸ *Свешников И. К.* Древнерусский город Звенигород... – С. 52–54.
- ⁹⁹ *Моця А. П., Халиков А. Х.* Булгар – Киев... – С. 80–86.
- ¹⁰⁰ *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ. – С. 86.
- ¹⁰¹ *Щапова Ю. Л.* Художественное стекло Древней Руси. – С. 352–353.
- ¹⁰² *Сагайдак М. А.* Давньокиївський Поділ. – С. 87.
- ¹⁰³ *Щапова Ю. Л.* Стекло Киевской Руси. – С. 53; *Никольская Т. Н.* Городище Слободка XII–XIII вв. – М., 1987. – Илюстр. 73, 9, 11; 74, 6.
- ¹⁰⁴ *Мезенцева Г. Г.* Древньоруське місто Родень. Князя гора. – К., 1968. – С. 113. – Табл. XXVII, 2.
- ¹⁰⁵ *Пастернак Я.* Старий Галич. Археологічно-історичні досліді у 1850–1942 рр. – Краків ; Л., 1944. – С. 139, 140. – Рис. 48.
- ¹⁰⁶ Там само. – С. 25, 26.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ *Козловський А. О.* Історико-культурний розвиток... – С. 72–76.
- ¹⁰⁹ *Івакін Г. Ю.* Нова знахідка візантійського скла у Києві // Археологія. – 1991. – № 2. – С. 142–145.
- ¹¹⁰ *Дэкаратына-прыкладное мастацтва Беларусі XII–XVIII старогодзяў.* – Мінськ, 1984. – С. 105.
- ¹¹¹ *Ettinghausen R., Grabar O., Varilun Jenrins-Madina.* Sztuka i architektura islamu... – S. 204–208.
- ¹¹² *Шекун О. В., Веремейчик О. М.* Давньоруське поселення Ліскове. – С. 60.
- ¹¹³ *Ettinghausen R., Grabar O., Varilun Jenrins-Madina.* Sztuka i architektura islamu... – S. 208.
- ¹¹⁴ *Каргер М. К.* Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М. ; Ленинград, 1958. – Т. 1. – С. 411.
- ¹¹⁵ *Гончаров В.* Древний Галич // Вісник АН УРСР. – К., 1956. – № 1 (240). – С. 66.

ТКАЦТВО, ВИШИВКА

¹ ПВЛ. – М.; Ленинград, 1950. – Ч. 1. – С. 37.

² *Казаков А. Л., Черненко Е. Е.* Черниговский детинец IX–XIII вв. в свете новых археологических материалов [Электронный ресурс] // Интернетвидання

“MUSEUM”. – Режим доступу: http://www.formuseum.info/2007/12/15/kazakov_al_chernenko_ee_chernigovskijj_detinac_kh_kh_vv_v_svete_novykh_arkheologicheskikh_materialov.html; Крупа Т. Ткацкий комплекс из Чернигова древнерусского времени [Электронный ресурс] // Офіційний сайт журналу “Музеї України”. – Режим доступу: <http://www.museum-ukraine.org.ua/index.php?go=News&in=view&id=3057>.

³ Там само.

⁴ ПВЛ. – С. 25; Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – М., 1958. – Т. 3. – С. 1475.

⁵ Слово Даниила Заточника по редакциям XX и конца XIII вв. – М., 1932. – С. 60.

⁶ Срезневский И. И. Материалы для словаря... – Т. 3. – С. 275.

⁷ Там само. – С. 1046.

⁸ Там само. – С. 615.

⁹ Киево-Печерський патерик / Проф. Д. Абрамович. Києво-Печерський патерик: [репринтне видання]. – К., 1991. – С. 46.

¹⁰ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв. – М., 1978. – С. 89.

¹¹ Срезневский И. И. Материалы для словаря... – Т. 3. – С. 1475.

¹² Левашова В. П. Об одежде сельского населения Древней Руси // ТГИМ. – 1959. – Вып. 40. – С. 112–119.

¹³ Якубовський В. І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області // Археологія. – 1975. – № 16. – С. 87–104; Брайчевская Е. А. О содержании изображений на браслете из клада у с. Городище Хмельницкой области // СА. – 1988. – № 2. – С. 119–124.

¹⁴ Рыбаков Б. А. Русалии и бог Симарг-Переплут // СА. – 1967. – № 2. – С. 91–116.

¹⁵ Брайчевская Е. А., Колединский Л. В. Древнерусская мужская свита (уникальная находка XII–XIII вв. из Витебска) // Матэрыялы па археологіі Беларусі. – Мінск, 2001. – № 3. – С. 265–267.

¹⁶ Там само. – С. 267.

¹⁷ Левинсон-Нечаева М. И. Ткачество // Очерки по истории древнерусской деревни X–XIII вв. / ТГИМ. – 1959. – Вып. 33. – С. 12–18.

¹⁸ ПВЛ. – С. 25.

¹⁹ Там само. – С. 34.

²⁰ Там само. – С. 48.

²¹ Там само. – С. 130.

²² ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 1. – Стб. 370.

²³ Летописец Переяславля Суздальского. – М., 1957.

²⁴ Фехнер М. В. Изделия шелкоткацких мастерских Византии и Древней Руси // СА. – 1977. – № 3. – С. 133.

²⁵ Фехнер М. В. Шелковые ткани в средневековой Восточной Европе // СА. – 1982. – № 3. – С. 57–70.

²⁶ Там само.

²⁷ Ключко Л., Строкова Л. Тканины в Київській Русі (за матеріалами збірки Національного музею історії України) // ПУ. – 2006. – № 3. – С. 12–17.

²⁸ Фехнер М. В. Шелковые ткани ... – С. 62, 63.

²⁹ Шеляпина Н. С. Археологические исследования в Успенском соборе // Музеи Московского Кремля: Материалы и исследования – М., 1973. – Вып. 1. – С. 63.

³⁰ Каргер Н. М. Археологические исследования древнего Киева. – К., 1950. – Рис. 95–98.

- ³¹ *Брайчевская Е. А.* О содержании изображений... – С. 185–193.
- ³² ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2. – Стб. 522.
- ³³ Там само. – Т. 1. – Стб. 591.
- ³⁴ Слово о полку Игореве. – М.; Ленинград, 1950.
- ³⁵ *Фехнер М. В.* Изделия шелкоткацких мастерских... – С. 130–132.
- ³⁶ *Чекалова А. А.* Быт и нравы // Культура Византии (вторая половина XI–XII вв.). – М., 1988. – С. 571–616.
- ³⁷ *Брайчевська О. А.* Давньоруський чоловічий костюм X–XIII ст. (за археологічними, писемними та образотворчими джерелами): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1992.
- ³⁸ *Фехнер М. В.* Шелковые ткани... – С. 67.
- ³⁹ Там само. – С. 68.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ *Фехнер М. В.* Изделия шелкоткацких мастерских... – С. 135. – Рис. 2.
- ⁴² *Geijer A.* Die Textilfunde aus den Grabern. – Uppsala, 1938. – S. 91.
- ⁴³ *Клочко Л., Строчкова Л.* Тканины в Київській Русі... – С. 17. – Рис. 7, 8.
- ⁴⁴ *Беляшевский Н. Ф.* Клады великокняжеской эпохи, найденные в Киеве // Киевская старина. – 1888. – Т. 22. – С. 138.
- ⁴⁵ *Орлов Р. С.* Давньоруська вишивка XII ст. // Археологія. – 1973. – № 12. – С. 41–50; *Орлов Р. С.* Прикладне мистецтво: церковне і народне // ІУК: У 6 т. – К., 2001. – Т. 1. – С. 964.
- ⁴⁶ *Рыбаков Б. А.* Язычество Древней Руси. – М., 1987. – Рис. 136, б.
- ⁴⁷ *Татищев В. Н.* История Российской. – М.; Ленинград, 1963. – Т. 2. – С. 95.
- ⁴⁸ Там само. – Т. 3. – С. 166.
- ⁴⁹ *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі // Археологія. – 1965. – Т. 18. – С. 24.
- ⁵⁰ Там само. – С. 36; *Новицькая М.* Золотая вышивка Киевской Руси // *Bysantinoslavica*. – 1972. – Вып. 33. – С. 44.
- ⁵¹ ПСРЛ. – Т. 1. – Стб. 495.
- ⁵² Там само. – Стб. 814.
- ⁵³ *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі. – С. 24–38; *Новицька М. О.* Давньоруське гаптування з фігурними зображеннями // Археологія. – 1970. – Т. 24. – С. 88–99; *Новицькая М. О.* Золотая вышивка... – С. 42–50. – Табл. I–IX.
- ⁵⁴ *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі. – С. 27.
- ⁵⁵ *Пастернак Я. І.* Старий Галич. – Краків; Л., 1944. – Табл. 1. – Рис. 45.
- ⁵⁶ АЛЮР. – С.Пб., 1903. – Табл. XVI, 1.
- ⁵⁷ *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі. – С. 30, 31.
- ⁵⁸ *Якунина Л. И.* Фрагменты тканей из Старой Рязани // КСИИМК. – 1947. – Вып. 21. – Рис. 36, 3.
- ⁵⁹ *Фехнер М. В.* Древнерусское золотное шитье X–XIII вв. в собрании Государственного исторического музея // Средневековые древности Восточной Европы: ТГИМ. – 1993. – Вып. 82. – Кат. № 32.
- ⁶⁰ *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі. – С. 31, 33. – Табл. I, 5, 6.
- ⁶¹ *Беляшевский Н. Ф.* Ценный клад великокняжеской эпохи (Михайловский монастырь) // АЛЮР. – С.Пб., 1903. – Табл. XVI, 1.
- ⁶² *Пастернак Я. І.* Коротка археологія західних українських земель. – Л., 1932. – С. 63; *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі. – С. 32.
- ⁶³ *Монгайт А. Л.* Раскопки Старой Рязани // По следам древних культур. Древняя Русь. – М., 1953. – С. 314.

- ⁶⁴ *Сабурова М. А.* Стоячие воротники и “ожерелки в древнерусской одежде” // Средневековая Русь. – М., 1976. – С. 228.
- ⁶⁵ *Фехнер М. В.* Древнерусское золотное шитье... – Кат. № 39. – С. 11.
- ⁶⁶ *Хвойко В. В.* Раскопки в Белгороде: Рукопись // НА ІА НАНУ. – Ф. 2. , № 2, 84, с. 2.
- ⁶⁷ Там само.
- ⁶⁸ Записки Русского Археологического общества. Новая серия. – С.Пб., 1901. – Т. 12. – С. 11.
- ⁶⁹ *Новицька М. О.* Гаптування в Київській Русі. – С. 35.
- ⁷⁰ *Игнашина Е. В.* Древнерусское лицевое и орнаментальное шитье в собрании Новгородского музея: Каталог. – Новгород, 2003. – С. 78.
- ⁷¹ Літопис Руський. – К., 1989. – С. 205.
- ⁷² Там само. – С. 447.
- ⁷³ *Мовчанівський Ф. М.* Щоденник // НА ІА НАНУ. – Ф. 20, № 73, с. 66.
- ⁷⁴ *Зацепіна Г. Н.* Звіт про проведені роботи у 1936 р. в Київській Софії // НА ІА НАНУ. – Ф. 20, № 71-а, с. 11–13.
- ⁷⁵ *Новицька М. О.* Давньоруське гаптування... – С. 88–98.
- ⁷⁶ Там само.
- ⁷⁷ ДІМ (№ 55115 /РБ–1674).
- ⁷⁸ Средневековое лицевое шитье: Византия, Балканы, Русь: Каталог выставки / Авт.-сост. Н. Маясова. – М., 1991. – С. 9, 22, 23; *Свирин А. Н.* Древнерусское шитье. – М., 1963. – С. 25, 27.
- ⁷⁹ *Новицкая М. А.* Золотая вышивка... – С. 49.
- ⁸⁰ *Игнашина Е. В.* Древнерусское лицевое и орнаментальное шитье...
- ⁸¹ Киево-Печерський патерик. – С. 136.
- ⁸² ПВЛ. – С. 25.
- ⁸³ Киево-Печерський патерик. – С. 136, 185.
- ⁸⁴ *Брайчевська О. А.* Давньоруський чоловічий костюм... – С. 45.
- ⁸⁵ ПВЛ. – С. 27.
- ⁸⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 814, 914.
- ⁸⁷ *Geijer A.* Die Textilfunde aus den Graben. – Birka: III. – Uppsala, 1938; *Müller-Christensen S.* Liturgische Gewänder mit dem Name des heiligen Ulrich. Jubiläumsschrift Augusta 955–1955. – Augsburg, 1955. – S. 52–70.
- ⁸⁸ Цит. за: *Калайдович К.* Памятники российской словесности. – М., 1821. – С. 118.
- ⁸⁹ *Каргер М. К.* Древний Киев. – М.; Ленинград, 1958. – Т. 1. – С. 134–229; *Самоквасов Д. Я.* Могилы русской земли. – М., 1908; *Бліфельд Д. І.* Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К., 1977.
- ⁹⁰ *Антонович В. Б.* Раскопки в стране древлян // МАР. – 1883. – № 11. – С. 78.
- ⁹¹ *Рыбаков Б. А.* Русалии и бог Симаргл-Переплут. – С. 91–116.
- ⁹² *Рыбаков Б. А.* Русское прикладное искусство X–XIII вв. – Ленинград, 1971. – С. 112, 113.
- ⁹³ *Вздорнов Г. И.* Рисунки на полях Типографского устава // Древнерусское искусство. Рукописная книга. – М., 1972. – С. 70–80.
- ⁹⁴ *Каргер М. К.* Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957–1964 гг. – М., 1965. – С. 39–41.
- ⁹⁵ *Брайчевская Е. А.* О содержании изображений... – С. 185–193.
- ⁹⁶ Див.: *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Х., 1956. – С. 141.
- ⁹⁷ Цит. за: *Срезневский И. И.* Материалы для словаря ... – М., 1953. – Т. 2. – Стб. 1246.

- ⁹⁸ Слово о полку Игореве. – С. 13.
- ⁹⁹ *Арицховский А. В., Борковский В. И.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.). – М., 1958. – С. 19.
- ¹¹⁰ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 814.
- ¹⁰¹ *Кондаков Н. П.* Изображение русской княжеской семьи в миниатюрах XI в. – С.Пб., 1906. – С. 42.
- ¹⁰² Про це див.: *Арицховский А. В., Янин В. А.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1962–1976 гг.). – М., 1978. – С. 108.
- ¹⁰³ Про це див.: *Арицховский А. В., Борковский В. И.* Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1955 г.). – С. 17–19.
- ¹⁰⁴ Києво-Печерський патерик. – С. 46.
- ¹⁰⁵ ПВЛ. – С. 95, 100, 126; ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 351–464.
- ¹⁰⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 591.
- ¹⁰⁷ Грамоты Великого Новгорода и Пскова. – М.; Ленинград, 1949. – С. 55.
- ¹⁰⁸ Києво-Печерський патерик. – С. 136.
- ¹⁰⁹ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря ... – М., 1953. – Т. 1. – Стб. 307.
- ¹¹⁰ *Каргер М. К.* Княжеское погребение XI в. в Десятинной церкви // КСИИМК. – 1940. – С. 12–20.
- ¹¹¹ ПВЛ. – Ч. 1. – С. 75.
- ¹¹² ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 914.
- ¹¹³ *Моця А. П.* Погребальные памятники южнорусских земель в IX–XIII вв. – К., 1990. – С. 51.
- ¹¹⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 814.
- ¹¹⁵ Слово Даниила Заточника ... – С. 60.
- ¹¹⁶ *Свешников И. К., Брайчевська О. А.* Шкіряне взуття із Звенигорода Галицького // Археологія. – 1990. – Вип. 3. – С. 122–129.
- ¹¹⁷ Див.: *Абрамович Д. И.* Життя святих мучеников Бориса и Глеба и службы им. – Пг, 1916. – С. 56.
- ¹¹⁸ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 464.
- ¹¹⁹ *Брайчевська О. А.* Вироби дрібної пластики, монети і актові печатки як джерело для вивчення чоловічих головних уборів давньоруського часу // Старожитності Південної Русі. Матеріали історико-археологічного семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.”. Чернігів, 15 травня 1990 р. – Чернігів, 1993. – С. 112–117. – Рис. 2.
- ¹²⁰ *Ковалевский А. П.* Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии ... – С. 141.
- ¹²¹ *Лысенко П. Ф.* Берестье. – Минск, 1985. – С. 374.
- ¹²² Києво-Печерський патерик. – С. 37.
- ¹²³ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря ... – М., 1833. – Т. 1. – Ч. 2. – С. 1248.
- ¹²⁴ ПВЛ. – С. 41.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 352, 733.
- ¹²⁷ *Якубовський В. І.* Давньоруський скарб із с. Городище ... – С. 87–104.
- ¹²⁸ *Лев Диакон.* История. – М., 1988. – С. 82.
- ¹²⁹ *Боровський Я. Є., Архипова Є. І.* Дослідження міста Ярослава 1984–1989 рр. // Стародавній Київ. – К., 1993. – С. 207, 208.
- ¹³⁰ *Срезневский И. И.* Материалы для словаря ... – Т. 3. – Стб. 192.
- ¹³¹ Києво-Печерський патерик. – С. 49.